

Бої Хмельницького

Юрій Тис

Юрій Тис-Крохмалюк

**Бої Хмельницького
(військово-історична студія)**

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Оця книжка має вже свою історію. Автор працював над нею ще від початку 1930-тих років і здав був її до друку незадовго перед вибухом німецько-польської війни 1939 р. З приходом большевиків до Львова в 1939 р. у друкарні НТШ пропав і рукопис і надруковані два перші аркуші студії. То ж прийшлося згодом відтворювати її на підставі записок заново. Рукопис прийняло було для друку Українське Видавництво у Львові. Тим разом цій книжці не довелося побачити денного світла через евакуювання УВ зо Львова з наближенням большевицького фронту 1944 р. Під кінець війни її рукопис опинився в Відні, звідки й вивіз його вже в часі боїв ред. Б. Гошовський.

Але в цих воєнних роках затратилися два розділи цієї студії (про бій над Жовтими Водами й під Збаражем-Зборовом), бібліографія, шкіци боїв і численні рідкісні ілюстрації, зібрані в фотознімках із тогочасних друків, ґравюр та різних документів.

Розділ про бій над Жовтими Водами друкувався ще окремо у львівському журналі "Перемога" в 1939 р. Подана тут аналіза цього бою це заново відтворений тільки основний хід думок, томущо на еміґрації годі було роздобути дотичні числа журналу. Зрезигновано ж із відтворення розділу про бій під Збаражем-Зборовом. Шкіци боїв та бібліографія предмету були виготовлені вже на еміґрації заново. Так само підшукано заново — у куди скромніших розмірах і тогочасні ілюстрації до доступних на Заході джерел. Все воно сказане повинно послужити виясненню, чому ця книжка публікується може не зовсім відповідно до тих вимог, що їх можна ставити перед науковою студією за нормальних умов.

Випускаючи в світ оцю чергову публікацію, Видавництво Братства кол. вояків 1 УД УНА хотіло б надрукуванням отієї військово-історичної студії про великі хвилини нашої історії причинитися до вшанування 300-ліття Хмельниччини, до хоча б і спізненого вшанування трьохсотніх роковин зриву "козацької нації", щоб творити нове, власне життя.

Саму студію інж. Ю. Крохмалюка В-во Братства гаряче поручає увазі наших молодих військовиків; хай же вона буде для них товчком присвятити ще пильнішу увагу вивчанням військової справи і в своїй батьківщині. Поручує цю студію В-во Братства і

нашим юнакам на еміграції, отим "майбутнім" українським воякам, щоб вони з неї вчилися бути гордими на своїх предків і на свою історію, щоб училися розпізнавати й любити те, що було цінне в їх далеких чубатих, вусатих і таких невгнугтих батьків.

Ділянка нашої військово-історичної літератури покищо ще лежить майже облогодом. Тому й оця студія належить майже до піонерських у нас. Коли вона зацікавить наших військовиків-дослідників до таких же дальших самостійних праць у тій ділянці, то її роля буде в великій мірі сповнена. Для них то й була складена додана тут багата література предмету.

На тому місці В-во Братства складає щире подяку всім, хто якось причинився до видання цієї студії, в тому і Німецько-українському товариству ім. Гердера в Мюнхені.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Книга ця це не історія війська часів Богдана Хмельницького, ні власне історія Богданових війн; це низка окремих нарисів, що разом становлять цілість. Після обширного вступу — загальної характеристики війська часів Хмельниччини автор подає характеристику й аналізу боїв над Жовтими Водами, під Корсунем, під Пилявцями, під Берестечком та під Батогом. Таким чином — це лише п'ять боїв Богдана Хмельницького.

Автор дає в кожному нарисі аналізу топографічних умов та загальних обставин, які супроводили подію, докладно характеризує війська противників: польське та українсько-татарське. Він ретельно підраховує скількість військ окремих партнерів, порівнюючи цифри, подавані сучасниками та дослідниками. Дуже цінне тут порівнювання українською війська з тогочасними арміями, що діяли під час 30-річної війни, а далі — тактики Богдана Хмельницького — з тактикою знаменитих його сучасників. Автор уважно стежить за еволюцією тактики Богдана Хмельницького, що то, почавши з масових рухів повстанців, помалу переходить до операцій добре вишколеного, добірного, хоч і не так уже численного, війська. Це військо, — підкреслює автор, — випереджувало своєю дисципліною інші європейські армії майже на сторіччя.

Центральний нарис книги це бій під Берестечком; йому автор присвятив ще найбільше місця й уваги. Змалювавши докладно обставини, за яких підготовлювався й відбувався бій, він різко розходить з твердженнями сучасників — поляків і деяких дослідників, серед них і М. Грушевського, — ніби під Берестечком українське військо зазнало поразки та що, мовляв, Берестечко було для України катастрофою. Навпаки, автор вважає, що до бою в повному розумінні під Берестечком не прийшло, що справа обмежилася артилерійською підготовою до бою. Мета, яку ставив Хмельницький — не допустити польських військ на Україну, — була досягнута з найменшими жертвами: все військо, за підрахунком автора, втратило 5 % у людях і 18 гармат — з загального числа 130. Окремо ставить він питання про трагічну загибель селян ("черні"), що стали жертвою паніки після відходу козаків. Не можна вважати Берестечка перемогою поляків вже тому, що вони не тільки не здобули нічого, але й не наважилися

переслідувати козаків. Відповідно до своєї порівняльної методи автор порівнює значення бою під Берестечком з боєм під Люценом, коли Валленштайн стримав шведів від окупування Саксонії. Для дальших операцій Богдана Хмельницького Берестечко дало повчальний приклад того, якими небезпечними можуть бути великі маси мало здисциплінованих повстанців, що пегко можуть піддатися паніці. Це добре зрозумів Хмельницький, що, проголошуючи мобілізацію населення, додавав: "Котрі з вас козачили зі мною, сідайте на коня, котрі ж ні — сидіть!" Таке розуміння значення бою під Берестечком можна вважати дискусійним, але не можна відмовити авторові в тому, що він вносить сюди нові думки й нове тлумачення.

На протязі цілої книжки автор послідовно підкреслює як провідний мотив — головну ідею: вирішальну роль проводу в війську, роль його авторитету й уміння тримати цим авторитетом дисципліну. Польське військо здебільшого кількісно переважало українську армію, а поразки терпіло через брак належного авторитетного проводу. Навіть прославлені в 30-річній війні німецькі відділи, ці "леви", що нероз вирішували долю Європи, були безсильні врятувати польську армію й безславно загинули на початку бою під Пилявцями. Навпаки, від самого початку боротьби Богдана Хмельницького українське військо спаяне війнятковою дисципліною й послухом своєму вождеві. Автор наводить приклади того, як вміло Хмельницький виховує своє військо. Як приклад війняткового послуху автор наводить факти, коли люди свідомо йшли на смерть, на тортури як "язики", яких брали в полон поляки, і як то вони під тортурами давали невірні вказівки й рятували своє військо. Яку неймовірну витримку й саможертвенність мусіли вони мати!

Автор поступово розгортає на всю широчінь характеристику Богдана Хмельницького як організатора війська, як полководця; він підкреслює великий талант Богдана Хмельницького, що вміло стасував новітню тактику, яка була з'явилася під час 30-річної війни, та проводить аналогію поміж Богданом і знаменитими тогочасними полководцями. Апогей успіхів великого Богдана й уміння перемагати навіть з меншими силами він бачить у бою під Батогом, у цьому блискучому реванші за Берестечко.

Не раз проводячи аналогію поміж Хмельницьким та Наполеоном, автор наводить слова останнього: "Не римські легіони здобули Галію, але Цезар; не картагенські жовніри лякали Рим, але Ганнібаль, не македонські фаланги дійшли до Індії, але Олександр". Ці слова застосовує автор і до перемог Богдана Хмельницького. Не здивують читача останні слова книги: "Поруч признаних європейською наукою двох клясичних вождів: Олександра (Македонського) й Наполеона виринає з минулих віків третій клясик війни — гетьман України Богдан Хмельницький".

Книжка читається легко, з непослабним інтересом; так прочитає її і випадковий читач, і той, хто шукає в минулому славних сторінок, і фахівець-історик. Останній пожалкує проте, що, — наводячи так багато свідчень як сучасників Хмельниччини так і дослідників, — автор не подає скрізь їх імен.

Проф. д-р Наталія Полонська-Василенко

УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКО ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ХАРАКТЕРИСТИКА

Гетьман Богдан Хмельницький (з гравюри в "Theatrum Europaeum" VI, 1652)

Українське військо Хмельницького — це була незвичайно велика ударна сила; а її військову вартість і всі з нею пов'язані моменти слід досліджувати на тлі тогочасних мирних та воєнних обставин.

Українські військові частини визначалися непересічним фанатизмом, відвагою й витривалістю. Моральну вартість війська, його гін до перемоги — бачимо не лише в регулярних чи теж напіврегулярних частинах, але й серед повстанців перших років воєн Хмельницького. Живе, здорове серце, величезна національна й релігійна спаяність і зосередження уваги на єдину, найвищу ціль — перемогу — оце були ті елементи, що то завдяки геніальному прововоді створили з українців у половині 17-го сторіччя непоборну армію, одну з-поміж найкращих тогочасних в Європі.

Коли на війну в Європі людей треба було вербувати, стягати їх обіцянками жалування (жолду), грабежу й уживання життя, тоді в Україні стягалися усі добровільно, готові на важкі воєнні труди, погорджуючи смертю. Ніхто про них не старався якось особливо. "Сіли на коні й поїхали" — оці чотири слова 17-го сторіччя **досадно** характеризують настрій українського війська. Невибагливість війська, — відома зрештою з усяких визвольних змагань, — давали багато можливостей гетьманові, що вівспівав зразу зорганізувати усе те, що потрібне багатотисячній армії. З цією невибагливістю зв'язана теж незвичайна видержливість, що її слід приписати ще й твердим життєвим умовам тодішніх часів. Постійна загроза життя зродила тип української людини, який не визнавав перепон фізичної натури. В степах козацтво почувалося, як у себе вдома. Голод, спека, спрага — ці тверді природні умови тодішньої степової України десяткували чужі незагартовані на все те війська (напр. московське військо в поході на Крим 1684 р.). Для козацтва були це буденні труднощі, що на них і не звертали особливої уваги.

Незнана деінде в тому часі військова дисципліна — це дальша характеристична особливість війська Хмельницького. У кожній війні, у кожній революції дуже від'ємний прояв це нищення чужого майна — не тільки для самого грабежу й особистої добичі, але й для знищення ворога та для спільної воєнної добичі. Таке нищення витворює хаос і дезорганізацію у війську. Хмельницький однак вмів спинити військо перед безвідповідальним грабежем ворожого майна, а який приходив після переможного бою. Силою свого авторитету гетьман добивається того, що після боїв під Корсунем і під Пилявцями — поділ добичі проходить організовано. Частину здобутого польського майна гетьман залишає на потреби держави, частину відсилає на Запоріжжя, а рештою обділяє своїх козаків. Виявом незвичайної дисципліни слід уважати й те, що не лише козацькі, але й наймлені татарські війська не поважилися після піддачі Львова увійти й

пограбувати хоча б навіть львівські передмістя. Така була сила гетьманового наказу й така внутрішня дисципліна українського війська. Навіть вороги, поляки, з подивом висловлювалися про нечувану досі карність і послух у частинах Хмельницького.

Без сумніву, впливала тут на те й незвичайно тверда рука гетьманської влади. Для неслухняних не було пощади: "Багато голов товаришів наших ми застали на полях навкруги міст українських". Так ліквідував Хмельницький українську крамолу. Не був це деспотизм, але необхідна серед таких обставин воєнна суворість, продиктована konieczністю єдності дії. У війську немає місця ні на деспотизм чи терор, ні на рабство. Є лиш підпорядкування збірній дії, а в ній немислиме відмінне життя такої одиниці, що діє проти потреб і вимог однопільного пляну.

Дисципліна в війську — це явище новочасне, безладдя — середньовічне. На грані обох епох **Хмельницький це один з перших творців військової карности**. По інших збройних силах на перші сліди дисципліни натрапляємо заледве в половині 18-го сторіччя та й то такої, де при проголошенні наказу додавали все ще й висоту кари, що грозила за невиконання цього наказу.

Тільки карність, що її джерелом були невизначені цифрами моральні чинники українського війська, — могла зродити такі бойові чини, як от Лоїв 1649 р., де тисячі борців ішли на втрачені становища, свідомі того, що єдиним виходом була тут геройська смерть.

Немає сумніву, що основами тієї карности були виплекані з давен чесноти українського народу честь і хоробрість.

"Хто хоче, щоб його за віру Христову на паль вбивали, четвертували, вплели в колесо, стяли й жажливо мучили, хто хоче горло для Христа святого віддати, хто цієї смерті не боїться, хай іде з нами". Цими словами за прадавнім звичаєм закликали козаки молодих вояків.

А ось описи українських вояків, подані польським очевидцем великих подій:

"Хлопи всі однакові, в сірім одязі, рідко хто в синім або червонім. Шкура на тілі, як кора на дереві, і зневага життя незвичайна. Є що бачити!"

"Кількадесятьох, роздягнувшись до нага, переплили Дніпро з голими шаблями, підійшли під ворожі шанці й повбивали там багато народу".

Пруський посол Вайнберг пише за кільканадцять років перед Хмельницьким (1634 р.): "Це немолоді, хоробрі чоловіки, на добрих конях, кожний з довгою рушницею на лад шотландських... Цілим серцем прагнуть бою".

В нашій історії, в історичних думках, в переказах зустрічаємо багато геройських вчинків, — але ж як мало пов'язано з ними прізвищ історичних постатей, історичних подій! Хоробрість була таким самозрозумілим проявом, що загалом присвячувано їй небагато уваги. Воно було очевидне, що в потребі слід "класти голову" та по-геройськи в бою чи на муках віддати своє життя. Напр. відомі в історії Хмельниччини випадки, коли поодинокі козаки зумисне перед боєм попадали в польський полон, щоб на тортурах подати ворогам фальшиві дані про положення, чисельність і склад українського війська.

Були горді оці наші предки: "Бий, стріляй мене просто в груди, а я оцю саму кулю тобі й назад відкину". То ж не диво, що інші не рідко вважали їх, головню де запоріжців, "характерниками", а їхню хоробрість "українськими чарами". Звідси й зрозумілими стають панічні втечі поляків, головню ж посполитого рушення, з поля бою (як от під Пилявцями тощо).

"Понасипали в чоботи запорізької землі, взяли в руки по кущеві терну, посідали на коней і їдуть по ляцькому шляху, а ляхи думають, що вони (козаки) ще в своїй землі. Тоді, як уже підберуться до самісеньких ляхів, як крикнуть всі відразу, як засвистять у суремки!"

"І поїдуть собі запоріжці геть, а їм (ляхам) все здається, що ті суремки далі грають".

Так то, бувало, лякали польське військо. Цікавий факт маскуванню ще тоді, галузками і старий звичай насипати рідної землі у чоботи, коли вибиралися далеко поза свої кордони.

А коли в Україні народжувався син, то батько сипав у купіль пороху, — щоб син був хоробрий і твердий.

КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — НАЦІОНАЛЬНЕ ВІЙСЬКО

До Хмельницького українське військо це були запорізькі козаки, що ходили походами проти татар і турків, проти Москви й Польщі. У повстаннях проти Польщі запорожці скріплювали свої сотні й полки ще багатьома луговиками, що то проживали на Низу, алеж до "низового війська" не зараховувалися, як теж — принагідними охотницькими загонами повстанців із сіл і міст. Ці повстанці в боях, головню ж у випадку переваги польського війська, виявлялися недорослими до вимог важкого бою й нерідко ставали причиною невдач, чи то бодай послаблення бойової дисципліни. Хмельницький основно змінив дотогочасий спосіб набору війська.

Ядром його нової збройної сили були:

1. довірені старшини,
2. реєстрові,
3. запорізьке військо,
4. повстанчі заgonи.

Всупереч деяким нинішнім поглядам, ні Хмельницький ні тогочасні військові не признавали в війську класового поділу на "козаків" і "чернь", як це сьогодні дехто схильний думати. Це органічно чужий нам поділ, що впливає із станового протиставлювання "шляхта — мужики" (хлопи), і відповідає лише клясовому способу думання тогочасного польського шляхтича. Українське ж військо розрізнявало такі організаційні ступені:

1. гетьман,
2. старшини, включно з сотниками,
3. давні козаки або товариші,
4. рядове козацтво, військові служби й невишколене поповнення,
5. нерегулярні й організаційно охоплені принагідні повстанчі групи.

Давні козаки або товариші — це були визначні й заслужені козаки, що намічувалися на старшин, але за недостатчею етату чи то з якихось інших причин тих функцій ще не мали.

Рядове козацтво, військові служби й невишколене поповнення. включене в регулярні частини, — популярно звалися "черню". Черню звалися теж відділи, зорганізовані з "виписників" і ще невишколених повстанців. У проводі таких відділів стояли запорізькі або ж колишні реєстрові старшини.

Зате незорганізовані повстанчі загони, що формувалися час-до-часу для зліквідування розбитих польських груп, для зламання осередків дрібного спротиву, головню ж по шляхетських дворах тощо, — загалом не рахувалися приналежними до військової організації. Вже тоді їх стали називати "гайдамаками". Козацьке військо здебільша мало з ними тільки небагато спільного:

"Не є ви козаки, є ви гайдамаки", — каже народня пісня.

На початку повстання Хмельницького черню називано теж і гайдамацькі загони, що в цю пору гетьманові приходили з немалою допомогою, дезорганізуючи в запіллі польське життя; вони спричинили й швидке поширення повстання на всю Україну; вони й були спершу самотнім серйознішим бойовим матеріалом гетьмана. Тому Хмельницький і сказав: "Чернь — права рука наша".

Полк. Михайло Кричевський (з гравюри в "Theatrum Europaeum" VII, 1663)

Згодом, коли гетьман став уже внаормовувати державне життя, коли повстання перетворилося в регулярну війну, коли одні воювали, другі розбудовували адміністрацію держави, тоді годі було відривати масу селян від її нормального життя. Тоді стало доходити й до сутичок із тим покозаченим селянством, що інколи не хотіло вертатися до свого попереднього життя.

Інше завдання мали повстанчі загони, самі чи то з невеличким числом приділених старшин. Вживав їх гетьман особливо для охорони пограниччя та до дрібних місцевих акцій. У регулярному бою вони здебільша не витримували в критичній ситуації і нерідко доводили до хаосу й паніки. Їхнє діло в небезпеці це ті відомі до Хмельницького видавання старшин, мовляв, "нехай твоя голова за всі наші голови". Тому Хмельницький не радо приймав охотницьких повстанців у лави тих відділів, що перед собою мали важкі, криваві бої з регулярною польською армією. Все ж таки на початку повстанці прислужилися Хмельницькому не мало. Спільна акція регулярних українських частин і повстанців давала гарні успіхи.

"Ні козак без мужикової поради, ні мужик без козакової сили встоятися не можуть", — казали тогочасні поляки.

Військо Хмельницького це не якась відорвана й чужа народова сила. Недолу й успіхи війська переживала й відчувала вся нація. Бо українське військо — це не найманці, ані не вибранці — це був вияв найвищого збройного зусилля нації, це всі, хто лише міг носити зброю в руках і міг звільнитися від праці на ріллі без шкідливих наслідків для господарських потреб української держави. Мобілізація не обмежувалася тільки до загроженої території, але охоплювала всю державу, воєнні кошти несла

також ціла Україна, включно навіть із західнім Поліссям і далекими північними землями.

"Колико у Малой Росіи людей, толико и Козаков; их не требъ нуждою собирати, яко по иных чужоземских странах творят, не требъ найму обьщевати: речи старьйшій слово или реймент держащій на охотника, и абіе сколько треба воинства, аки трава соберется; и добре речено Турскому Цару на вопрос о коликости Козацкого войска; в нас (рече), Турскій Цар, що лоза Козак, а где байрак, то по сто и по двести Козаков там. И всь тіи на войнъ зьло храбри. Тако бо о них пишеться:

*Росси багатство веліе мають,
Хитрость и храбрость до войны знаютъ.*

О которых и Солтан Турскій изрек: когда окрестніе панства на мя возстають, я на обидвы уши сплю, а о Козаках мушу єдиним ухом слухати". (З літопису Г. Грабянки).

Отже військо й нація творили одне тіло, подібно зрештою, як таке одне тіло були всі прошарки населення України. Хмельницький виразно зрівняв у воєнних обов'язках супроти української держави селянина з найвищими верствами шляхти, і тим самим поклав кінець тим впливам польської культури, що виявлялася в класовому антагонізмі поміж членами однієї нації. Тому Хмельницький це творець не лише національного війська, але також; і доктрини "народу у зброї", єдності війська й нації.

Маючи виразні приклади 30-річної війни і напевно теж і теоретичний досвід військових студій, Хмельницький саме щоб зберегти ту єдність в армії не доповнював своїх військових частин полоненими чужої національності. Він віддавав їх у ясир татарам як часткову сплату за союз, деяких чільніших полонених викуплював і звільнював чи то вимінював за своїх, — а коли вимагала того тактична потреба, просто наказував вирубувати (під Батогом). Так гетьман зберігав українське військо від засмічення бездушним і безідейним елементом та втримував високу духову цінність війська. Окремі відділи наймлених чужинців, що появлялися доволі пізно та й то в невеличкому числі, були різько відділені від національно-українських частин.

У склад українського війська входили всі суспільні прошарки українського громадянства. Козаки — запоріжці, реєстрові, селяни, міщани, шляхта й духовенство — напливали до військових частин або ставали на службу військовій справі.

"Дістати з-поміж цієї Руси шпигунів дуже важко, бо вони всі зрадники", — писали тогочасні поляки.

Козак "милішої офіри в тому часі не міг Богові скласти, як, ляцьке плем'я вибивши, звільнити від нього землю руську", — пише "Satyr Podgorski w roku 1654 zjawiony".

Мясковський подає, що до українського війська вступають навіть дівчата: "до козаків уходять utrisque sexus, панни навіть".

Очевидно польська шляхта старалася розбити цю єдність українського народу. Вона сіє незгоду, головню ж поміж селянством та українською шляхтою; та це під час такого національного підйому залишилося безуспішним.

Боротьба українського народу "contra Catholicos et Polonos" притягла була навіть і ту українську шляхту, що то змінила була віру та для матеріальних користей перейшла

була на польську сторону. Кунаков нараховує в 1649 р. українського війська — 40 000, татар — 20 000, і польської та литовської шляхти — 6 000. Під Замістям було в війську Хмельницького, за польськими джерелами, — 7 000 польської шляхти, "поляків". Тут треба зазначити, що тогочасні поляки, — у відрізненні від українців, — називали шляхту, без уваги на її національність, — "коронною" ("польською"!) або "литовською", "коронними" або "польськими" силами, очевидно, в державнім, і не національним розумінні. Як би там не було, але в Хмельницького була заступлена й шляхта, коли в зборівському, і згодом у гадяцькому договорах були включені пункти, якими запевнено шляхті деякі права.

Польський історик Шайноха пише: "Так, як багато шляхти добровільно гостило в козаків, так теж з-поміж польських посольств, які бували в козаків, чимало шляхти втікало до козацтва; також не бракувало і полонених, що то, діставшись в наслідок війни в полон, не хотіли більше повертатися додому".

Все воно вказує на те, що необґрунтована думка декого з-поміж польських істориків, мовляв, війни Хмельницького мали виключно соціальний характер, мовляв, це був якийсь "бунт підданих", чи навіть "боротьба дичі з цивілізацією й культурою".

Проти такої думки промовляють слова козаків із часів походу Остряниці в 1638 р., що козаки це "корінь, твердиня честі та вікопомної слави", абож слова з меморіалу православних владик до короля в 1621 р., які кажуть про козаків:

"Це плем'я славного народу руського з Яфетового насіння, що державу грецьку Чорним морем і суходолом воювало. Це військо з того покоління, яке за Олега, монарха руського, в своїх моноксілах Царгород здобувало. Вони то за Володимира Святого, монарха руського, Грецію, Македонію та Іллірію наїжджали".

Найвищим військовим начальником був **гетьман**. Перед Хмельницьким гетьмани були лише в Запорізькій Січі як начальники запорізького війська. За часів Хмельницького і після нього гетьманська військова й адміністративна влада охоплювала всю Україну; отже гетьман був головою держави. На Січі начальник Запорізького війська — звався вже кошовим отаманом.

Становище січового гетьмана до часів Хмельницького було подібне до уряду польських гетьманів: коронного й польового. Тому давніше й на Січі траплялися назви: гетьман бунчужний (у поляків — великий — коронний) та гетьман сагайдачний (у поляків — польовий). Аж Хмельницький переорганізував і цей найвищий уряд, переймаючи в свої руки всю керму державою.

Універсал Б. Хмельницького, писаний власноручно

Якщо йдеться про військову організацію, то гетьман мав провід і необмежену ініціативу в бойових рішеннях. У своїх універсалах він застосовував часом усю силу свого наказу, вживаючи отаких хоча б зворотів: "напоминаю і під горлом наказую".

Коли гетьман не міг особисто керувати військовою дією на всьому фронті чи то на якомусь його відтинкові, тоді назначував своїм наступником найвизначнішого старшину, що й звався тоді **наказним гетьманом**. Наказним гетьманом був, напр., полковник Михайло Кричевський, коли керував операціями під Лоевом 1649 р.

У важливіших справах, або теж коли гетьман вважав це потрібним, то скликував раду старшин, а ті вже розглядали питання, поставлені гетьманом. Тоді гетьман ухвалив, рішення чи листи, обговорені на нараді, підписував з додатком: "з військом запорізьким". Згодом увійшло в звичай отак підписувати письма без уваги на те, чи такі рішення були схвалені на нарадах старшин чи теж були рішеннями тільки самого гетьмана.

Насправді ради, ці перші військові центральні установи, — існували ще перед Хмельницьким, але оформив їх і специфічного значення надав їм аж великий гетьман. Здебільша Хмельницький рішав сам, а раді представляв уже готові проекти й рішення, від яких не могло бути ніяких істотних відступлень. Повновласті гетьмана постійно зростали так, що врешті Хмельницький довів гетьманат майже до диктаторської влади. Так, напр., під Замістям на воєнній нараді своїм полковникам він сказав:

"Панове полковники! Тут на війні мій один голос — усім наказ! До послухенства всі і ждати моїх наказів!"

Та все де такі Хмельницький від своїх військових начальників вимагав ініціативності і безоглядно усував слабких і нерішучих підвладних старшин.

Ради бували постійні або доривочні — скликувані в конечній потребі.

Постійні **ради старшин** відбувалися на Різдво, Йордан і на Великдень, дуже рідко на Покрову. Витворилося три роди старшинських рад:

1. Збори колегії гетьманських дорадників, — що відбувалися дуже часто, майже щоденно;
2. Ширші збори старшин — старшинська рада з участю всіх старшин, включаючи й сотників, часто з представниками українських міст, війтами й бурмистрами.

Раду старшин гетьман скликав звичайно універсалом або особливими післанцями. Гетьман укладав порядок нарад і відкривав раду.

Перед ширшою радою відбувалася таємна рада в малому гурті довірених дорадників гетьмана, т. зв. совітників. В 1649 р. на генеральній раді, що відбулася в травні, виступає вже перший гетьманський совітник, "луччий (найвизначніший) полковник Федір Якубович" (Вешняк).

Крім старшин участь у генеральній раді брало також часто "військове товариство", себто заслужені козаки, що не мали відповідної ранги й становили запас на генеральних і полкових старшин. В війську Хмельницького поруч старшин розрізняли ще й "товариство" і "козаків", але ж не з клясового погляду, і тільки за воєнними заслугами, вчинками та досвідом.

Та не всі старшини брали участь у раді. Були випадки, що з різних причин декого з-поміж старшин не кликали на нараду або й виключали з неї. Такий випадок трапився був напр. на раді під Замістям 1648 р., коли туди приїхав польський посол Смяровський, особистий ворог полковника Кривоноса. Через те й не було Кривоноса на раді.

Вислід нарад повинен був бути одноголосний і цього вимагав гетьман дуже суворо. Алеж бували на радах і гострі дискусії та гострі гетьманські відповіді. В XVII сторіччі не

відчували люди потреби приховувати свої пристрасті, а життя було таке, що ще підсилювало вибуховість людської вдачі. То ж не диво, що гострота дискусії переходила межі, — тимбільше що Хмельницький подрібно ніколи не вияснював мотивів своїх рішень, і старшини дуже часто не розуміли діл і поведінки гетьмана та гостро йому дорікали.

Так напр. під Замістям Чорнота дорікає гетьманові за його безоглядність; в 1653 р. полковник Ясько заявив, що "не потрібно нам чужої землі обороняти, а свою без остерегання метать", — натякаючи на воєнні наміри гетьмана. Дискусія набрала такої гостроти, що Хмельницький шаблею порубав полковника в ліву руку.

Але ухвали ради мусіли бути одноголосні, як казали: "єдиногласною всіх обраною і ухвалою", чи теж "общим і єдиногласним всея старшини совітом".

Ухвал ради не записували, бо не проваджено тоді канцелярійного діловодства. Тому й трудно нині відтворити рішення та накази гетьмана чи його рад, тому так трудно реконструювати бойові чини великого гетьмана.

Генеральна старшина це здебільша твір гетьмана Хмельницького. Але деякі старшинські ранги існували вже раніше, встановлені ще Сагайдачним. Отже ще від 1625 р. існував **військовий обозний**, що був начальником артилерії. ^[1]

Генеральний обозний, ^[2] начальник усієї артилерії, був найвищим старшиною після гетьмана й заступав його в часі його неприсутности. В 1648 р. генеральним обозним був Чорнота, 1649 — Ф. Лобода, 1650 — знову Чорнота, в 1657 р. — Носач. Інколи генеральний обозний мав ще й інші відповідальні функції, як от команданта залоги тощо. Начальником артилерії був там генерал артилерії.

Генеральний суддя це чергова ранга запорізького війська. Звичайно були два судді, гетьманські радники, що й засідали в генеральній раді.

Генеральний підскарбій, або гетьманський підскарбій, військовий уряд; встановлений Хмельницьким, що появляється вперше в 1653 р.

Генеральний писар це незвичайно впливовий уряд. У Хмельницького писарями були полковник Кричевський і опісля Виговський. Крім писаря був ще інший уряд — "гетьманський старший підписок". Генеральний писар сповняв теж функцію начальника гетьманського штабу.

Генеральні осавули. Осавул це одна з найдавніших запорізьких ранг; її описує ще Лясота. Згодом ця назва прийнялася в городових козаків і означала також територіяльно-адміністративного урядника.

Генеральних осавулів було два — один старший і другий молодший; обидва близькі, довірені мужі гетьмана, їхні функції можна б порівняти з нинішніми функціями ад'ютантів, але тоді ті становища були відповідальні. Осавули часто виступали, як "наказні" гетьмани (з наказу гетьмана), і зрештою діставали ще різноманітні військові й дипломатичні доручення. В 1651 р. генеральним осавулом був Демко.

Генеральний хорунжий (теж: хоружий) було це другорядне становище серед генеральної старшини. Його поміщували часто між старшиною того полку, що з нього генеральний хорунжий вийшов. Рангою він нижчий від полковника й часто буває

підвищений до полковника. Його функція за часів Хмельницького невідома. ^[3]

Генеральний бунчужний (теж бунчучний) мав дипломатичні функції а зрештою обов'язок зберігати гетьманський бунчук. ^[4] На війні і в святкових хвилинах бунчук несли два бунчукові товариші, а з ними ішов генеральний бунчужний та ще інші "бунчукові товариші". Бунчуковими товаришами командував "товариш старший". Бунчук виносили на раду перед гетьмана. На столі звичайно тоді лежала гетьманська булава й печатка.

Хмельницький зорганізував генеральну старшину й раду як державний орган, що вирішував важливі справи. Та згодом в останніх роках Хмельницький правив вже без генеральної, а може й без старшинської, ради.

Військо було поділене на полки, а в них була така полкова старшина: полковник, полковий обозний, полковий суддя, полковий писар, полковий хорунжий, полкові осавули, сотники, отамани. Решта полка поділялася на: "товариство" (на заслужених козаків без ранги) та на козаків.

Можливо, що були ще й нижчі ранги від отамана, та про те немає певних даних. Тогочасних полковників можна прирівняти до сьогочасних командирів корпусів. Полк часів Хмельницького — це була самостійна бойова формація, складена з усіх родів тогочасної зброї. Вона часто виконувала самостійні завдання; як напр. Кричевський під Лоевом, Богун на Поділлі тощо.

Організація війська була поставлена Хмельницьким відразу на нових основах. Тоді, як давніше ядром збройної сили України були запоріжці, — тепер оправа ґрунтовно міняється. Назва "військо запорізьке" зберігається ще для традиції, хоч самі запоріжці числово губляться в морі козацької збройної сили. Ще якийсь час слідні впливи запоріжців і реєстрових, які створюють для української збройної сили підставу її бойової активності й військового знання. Алеж впродовж років війни все те вирівнюється і врешті помічаємо вже лише одноцілі полки як самостійні бойові одиниці в розумінні сьогоднішніх дивізій чи корпусів. То ж нашу характеристику поодиноких організаційних елементів козацької збройної сили слід стосувати лише до початкових років Хмельниччини; згодом же ця організація зазнала нових змін.

В мирний час полк складався звичайно з 500 козаків, поділених на 5 сотень, по 100 козаків кожна, з сотником у проводі. Сотня була тактичною одиницею і ділилася на десять чот (або "куренів"), по десять козаків з десятником чи отаманом у проводі. При сотнях були теж сотенні осавули.

Ю. Нарбут. Козак.

Під час воєн число козаків в полку дуже зростало. Звичайно полк налічував 1 000 — 4 000 козаків, а то й більше. Причиною такого збільшеного стану людей в полках було велике число молодих козаків, що впродовж перших трьох років служби звалися новиками або молодиками, і під час миру сповняли всіляку допоміжну, нерідко і доволі важку, службу. Після трьох років новики ставали справжніми козаками. У походах їх приділювали на їх власне бажання до різних куренів так, що отаман мав під собою

звичайно крім дев'яти козаків, ще й кільканадцятьох новиків. Через те чисельний стан куренів не завжди бував однаковий.

У війнах Хмельницького полки зростали в наслідок припливу великого числа охотників, селян-повстанців, що їх теж приділювано до різних куренів. В початках були навіть окремі повстанчі полки з особними народніми полковниками; та гетьман скоро зліквідував ті полки, розділивши людей поміж регулярні військові частини.

Запоріжці — або "славне військо запорізьке низове" — панували неподільно на "диких полях" і дніпрових островах. Хоч ті райони теоретично й належали Польщі, та там часто гуляли татарські загони, і насправді влада там належала запоріжцям із їх центром — українською Січчю. Відомі своєю відвагою, витривалістю, хоробрістю, вигадливістю в боях і незвичайною силою волі — вони викликували зацікавлення й подив усієї Європи; польське військо уважало запоріжців "характерниками" — й радо вітало їх як союзників в боротьбі проти татар. Самі ж запоріжці вважали себе нащадками княжих "воїв", підкреслювали це зчаста і навіть своє походження (як і всього українського народу) та своє воєнне знання виводили від старинних римлян. Поміж собою називали себе товаришами, товариством, лицарством.

Запоріжці були нежонаті і жінкам було заборонено заходити на Січ. Хто оженився, осідав у степу і вже не зараховувався до товариства. Запоріжцем міг стати кожен, хто пройшов певний окреслений вишкіл і своєю поведінкою, знаннями й характером був гідний доступити цієї високої почеси. За прізвиськом не питали і звичайно надавали собі різні ймення, які й характеризували запоріжців. Самі вони гордились своєю безіменністю: "Хоч дивись на мене, та ба — не вгадаєш, звідкіль родом і як звуть — нічичирк не визнаєш"; або: "У мене ймення не одне, а єсть їх до ката, — так звуть, як набіжиш на якого свата".

Заслужених старих козаків звали "стариками". Вони й мали величезний вплив на ціле січове товариство, яке на своїх радах часто-густо, не маючи належної політичної освіти, ставало наперекір і найкращим задумам своїх начальників, скоро тільки ці задуми якимось розходились з інтересами запорізької маси. "Старики" тоді нераз рятували становище й недопускали до непродуманих рішень запорізької ради.

Люблених досвідчених козаків звали "батьками". І бувало таке, що 20-літній козак був "батьком", а старий козарлюга "синочком".

У проводі запоріжців стояв **гетьман** або **кошовий отаман**. Військо поділялося на курені — під наказами курінних отаманів, а далі на сотні — з сотниками й на десятки — з десятниками. У більших походах, головнo ж проти Польщі, формовано полки з похідними полковниками. Військові старшини були теж титулярні, зрештою ж. січова організація не набагато різнилася від організації реєстрових козаків чи то й війська Хмельницького.

Коли ж бувало, що число запорізького війська надмірно зростало, — а це траплялося головнo після спільних козацько-польських походів, — Польща намагалася заново зменшити цю і для неї небезпечну силу. Для того заведено реєстри козаків та створено окрему організацію **реєстрових козаків** або "лейстровиків". Реєстровими

козаками, що були розташовані головню по містах України, командували польські старшини, отже це було польське військо, складене з українців. Решта козаків, що не попадали в реєстр, звалися "запорізькими одставленими" або "виписниками". Вони втрачали всі права козаків і Польща постійно намагалася повернути їх у підданство панів. Алеж в разі небезпеки поляки вербували їх на війну знову, обіцяючи всякі пільги й "вольності". Очевидно після війни обіцянки скоро забувалися. Але виписники рідко коли давали себе повернути в підданих. Вони постійно проживали в дніпрових плавнях і лугах. Звідси й звали їх "луговиками", "дніпровою голотою" тощо. Проживали вони скрито від ока королівських урядників, мовляв, "щоб і птах не бачив", та час-до-часу ходили в походи проти татар. Луговики, постійно переслідовані поляками й покривджені польськими законами, перші відгукнулися на поклик Хмельницького.

Реєстровими проводили комісарі-поляки чи загалом шляхтичі. Начального комісара звали козаки "на волості старший". За свою службу реєстрові діставали плату — "жолд", але дуже нерівномірно, бо держава не раз роками залягала з заплатаю жалування. І аж коли надходила війна, тоді реєстрові — щоб охотніше рушали в похід — діставали частину залеглої заплати. Комісара реєстрових назначувано на соймі в Варшаві. Там теж іменовано і вищих старшин. Нижчих старшин назначували вже самі старшини — поляки. Комісар для особистої безпеки втримував біля себе власну гвардію. Гвардія — це була сотня-дві польських або чужинецьких найманих вояків.

Очевидно, нереєстрові не признавали комісара й не звали його гетьманом, навіть тоді, коли реєстрові зайняли Січ. "Гетьман — казали, — не має бути наданий королем, а обраний військом при гарматі й інших клейнотах". Та невдоволені були не лише виписники. Самі реєстрові добре відчували своє незavidне становище, бо ніякі заслуги перед Польщею не приносили покращання їх долі. Навпаки, що далі, то все більш затіснявся зашморг і вони все більш втрачали своє значення й свободи. Довго йшла боротьба за те, хто має "сидіти" на Січі. Виписники вступитися не хотіли "щоб звичай наш давній і вольності, кров'ю здобуті предками нашими, не гинули". Та це не багато помагало. Шляхта із розростом і поплатністю рільної господарки хотіла мати якнайбільше робочих сил на наданих їм королем землях України, і тому зменшувала число реєстрових та не допускала зростати на силах "своєвільним" козакам. Реєстрові це добре розуміли і при першій нагоді переходили до Хмельницького. Мясковський наводить листа писаного до Варшави після бою під Корсунем від 25 травня 1648 р.:

"Ті реєстрові козаки, що були в польському таборі, зараз після першого розірвання табору, обернулися проти наших. Князь Вишневецький має 8 000 війська, але не вірить йому, бо це Русь... Навіть і ця драгонія панів перейшла до козаків і татар, що то з Руси драгонів роблять".

Те ж саме сталося й над Жовтими Водами і з тим відділом, що плыв був Дніпром. Реєстрові повбивали польських старшин, перейшли на сторону Хмельницького і цим, без сумніву, вирішили про долю великої частини польського війська.

Реєстрові були добре регулярне військо і як добірна піхота віддали згодом чималу прислугу. Гетьман постійно організує колишніх реєстрових, додає їм кінні відділи і

таким чином формує самовистачальні з бойового погляду одиниці. Рахуючися з потребами воєнної тактики, Хмельницький кладе початок організації сердюцьких кінних полків, що то нераз відзначилися в бою, — і тому, як цінні бойові формації, перетривали часи Великої Руїни й гетьманування Мазепи.

При збільшеному числі козаків у полку часом виринали потреби створити тактично-організаційні одиниці, посередні поміж полком та сотнею. Тоді поставали в полках чотири курені з курінними отаманами, або осавулами у проводі. І так полк, що начислявав 4 000 козаків, поділявся на чотири курені, по 1 000 людей кожен; курінь поділявся далі — на 5 сотень, кожна ж сотня на десять чот. Курінь мав свій прапор і прапорного (хорунжого).

Турецький султан Мехмед IV (1648-1687) (з гравюри в "Theatrum Europaeum" VII, 1663)

У війську Хмельницького не доставало коней так, що назагал кінних полків було дуже мало. Лише при піхотних частинах були кінні розвідувальні загони. Назагал коней козаки звичайно вживали для далеких походів, в бою ж воювали спішено. Та все ж козацькі коні були дуже добрі й цінні. Козаки самі ховали коней і виплекали гарну й витривалу породу, звану "вівчурами", себто породу коней, що їх вживали, ганяючись за вовками. Частину коней козаки здобували теж на татарах, купували в Криму просто з табунів, або "воєнним промислом" займали у своїх степових сусідів.

Артилерія належала до найпочесніших родів зброї, а гармата зараховувалася до "клейнотів" — ознак влади. Тому поляки для реєстрових забирали запорізьку артилерію "на волость", і тому Павлюк напав був із "своєвільними" на Корсунь і забрав гармати "за давнім звичаєм" — на Запоріжжя. Тим хотів підкреслити, що не визнає польських комісарів і перебирає владу в свої руки. Таке ж саме символічне значення мав подарок запоріжців Хмельницькому у виді двох гармат, що їх гетьман одержав на початку війни.

Полковою артилерією командував полковий обозний, що підлягав генеральному обозному — начальникові всієї артилерії. Артилерію, або як її тоді звали "військову гармату" удержували окремі міста з округами. З тих теж округ і походили козаки, що служили при "гарматі". В полковій артилерії були приблизно такі функційні становища:

1 полковий обозний, 1 або 2 осавули, 1 хорунжий, 1 писар, 80 пушкарів, 80 гармашів, 4 шипошники (сурмачі), 12 ремісників, 6 стадників, 1 цилюрик, 2 довбоші, 2 ковалі-коновали.

Їх число однак міняється залежно від числа гармат в полку. Те число не було стале. Гетьман постійно збільшував його в користь легких малих гармат. Важкі гармати й мортири залишав для залоги по містах та лише зрідка, для облоги, возив із собою "бурячі діла". В козацькій думі про Хмельницького, де описано, як гетьман здобуває Полонне, згадується велика "пушка", прозвана "Сиротою", мабуть, тому що була одинокою того калібру.

Гармати були бронзові, залізні ковані, чугунні литі, і мали різні назви, залежно від калібру й форми. Були отже: пушки, тарасниці, гуфниці, бомбарди, моздіри (мортири), шрубниці, діла, дільця, серпентини, фалькони, фальконети, соколи, соловії, октави

тощо. Інші ще назви: полкові, морські, шкіряні гармати. Ці останні гармати бували малого калібру, зроблені з дерева й обтягнені шкірою (т. зв. шведські). Вони давалися легко й скоро переносити, але зате видержували не більше десяти вистрілів.

Хмельницький був визначним організатором артилерії і впровадив низку змін, які в тій ділянці становлять новий етап розвитку. Тому, що основний новий елемент тактики Хмельницького був рух, — гетьман звертав особливу увагу на рухливість артилерії й на шкору приспособленість гармат до бою. Хмельницький перший увів у нас гармати на ляфетах. До того часу їх возили постійно на окремих возах, що звалися "тяжарами".

Для гармат малого калібру Хмельницький завів малі, легкі двоколісні вози, що їх називали "бідками". У його артилерії зустрічаємо всі тогочасні найновіші європейські типи гармат. В боях біля Костянтинова поляки здобули від Кривоноса "чотири гармати й п'яті орґанки" (лист польського обозного Осінського від 1. 8. 1648 р.). Орґанки це було отримання кількох (до восьми штук) маленьких гарматок, прикріплених разом одна поруч одної на одній дерев'яній підставі. Орґанки, що мали за завдання збільшити швидко-стрільність, — не виправдали покладених сподівань. Та це були перші передвісники скорострільних рушниць і комбінованих кулеметів.

Загальне число українського війська в часі окремих воєн за Хмельницького було різне й постійно зростало, досягаючи найвищий числовий стан у бою під Берестечком.

Перші організаційні роки Хмельницький почав з невеличкою горсткою 300 відданих козаків. У перших боях не мав більше як 2 — 3000 люда, але вже після Корсуня — під Білою Церквою число його війська доходить до 12 000, при чому левина частина це незброєні й невішкolenі повстанці. Дальші числові дані українського війська такі:

Під Львовом — 20 — 25 000 (разом з татарами, що їх було до 5 000); під Замістям 25 — 30 000 (разом з татарами, що їх було до 5 000); під Збаражем 40 000 (з чого 10 000 відійшли з полковником Кричевським під Лоїв); ^[5] під Берестечком 50 — 60 000, з того около 25 000 повстанців.

Забезпечення харчами відбувалося при допомозі населення. Населення довозило пашу й харчі для табору. Зрештою кожен козак брав із собою припаси, що, доречі, було й наказано в мобілізаційних листах:

"Щоб самі були і коні мали в поготівлі, із зброєю, і пороху по два фунти, а також сухарі".

Під час походу припаси харчів і паші були на таборових возах; під час постою гетьман універсалами визначував міста й села на квартири для війська та наказував добрам (коронним і шляхетським) доставляти коні до гармат, порох, оливу, харчі й пашу, згідно з реєстром, долучуваним до наказу. Військові магазини знаходилися по оборонних містах, замках і твердинях.

Українське військо одягалось дуже просто. Одностроїв тоді ще не знало ніяке військо, то ж і в нас не всі були одягнені однаково. Окремі полки відрізнялися часом лише іншою барвою цілика на шапці. Назагал козаки вбиралися в одяги, шиті з білого полотна або з домашнього сукна. Під Корсунем поляки крізь "перспективу"

спостерігали козаків у білих "серм'ягах" — свитах.

Через те й звали козаків "біляками". Часом ще носили одяг із кольорового тонкого сукна, але його вживали лише в святкові дні. На голову надівали шапку з баранячої або телячої шкіри; деколи дно шапки бувало кольорове. Штани носили широкі, а на ноги взували переважно шкіряні постоли або легкі чоботи. Старшини вбиралися так само невибагливо, але здебільша вже багатіше. Одяг часто був перетикуваний дротами; носили теж панцирі й шоломи (мисюрки). Зверху накидали на себе плащі — довгі киреї.

Сам Хмельницький одягався просто: "... і в нім ніхто й не пізнав би гетьмана. Всі були в гарних одягах, з багатою зброєю, він же був одягнений у просту коротку сукню і зброю мав незамітну".

Сорочки з полотна домашнього виробу намочували в товщі або в дьогтю. Був це засіб проти насікомих. Козаки голилися, мало хто носив бороду. За те — запускали довгі вуса, а на голеній голові лишали чуба. Оригінальних описів українського війська за Хмельниччини до наших часів збереглося мало. Павло Алепський описує козаків такими словами: "Немає в них ні шатер ні гарного одягу. А при тому вони дуже витривалі".

Народня пісня змальовує козака так:

*"... Козак нетяга,
Ой, у нього серм'яжина по коліна,
На нім постоли бобровії,
Онучі бавовняні..."*

Зброя. Велику увагу козаки присвячували якості зброї. "Той не козак, у кого зброя погана", — казали. Узброєння українського війська не було одностайне. Рушниці, шаблі, пістолі, келепи й списи — це та найважливіша зброя козака доби Хмельницького. Здебільшого зброя, порох і кулі вироблялися в Україні. Пістолі козацької роботи були навіть дуже високо ціненою зброєю. Мушкети й шаблі були закордонного походження.

Кулі виливало саме військо — нерідко і під час бою у таборі. Порох роблено теж в Україні. Сірку спроваджували або морем або з Волощини, салітру копали в могилах, поташ вироблювали в Україні в лісах. Цього товару було подостатком настільки, що Хмельницький зайнявши Смілу, продав поташу за 200.000 талярів.

Рушниці бували різного виробу, якості й калібру і звалися різно.

Гаківниця, це була важка рушниця з гаком під сподом; цим гаком зачіплювали за мур, камінь тощо і таким чином зменшували силу відкиду при вистрілі. Звичайно гаківниць уживали при обороні міст і замків; але нерідко й у полі. Гаківницю меншого калібру звали півгаком або півгаківницею.

Самопали це легкі рушниці з крем'яним підпалом пороху: їх носили на ремені через плечі.

Мушкети — це важкі рушниці з льонтовим підпалом, головню — голландського типу; до нас вони попадали з західніх держав куплені або здобуті на поляках, їх носили на плечі, а стріляли, спираючи на вилки ("форкету") — підсошок.

Пищалі це були важкі рушниці турецького типу. "Пищалі семип'ядні" — відомі з наших народніх дум — це рушниця доволі поширена в козацькому війську; вона вирізнялася довжиною в яких 110–120 см. Часом пищаллями називали ще гарматки малого калібру тієї ж самої довжини.

Кий це стародавня рушниця без замка й ложа (прикладу). Цей перестарілий тип початків XVI сторіччя у нас уживався, очевидно, за недостатчею відповідного числа рушниць новіших типів. Автім і не всі козаки бували озброєні в рушниці. Багато з-поміж них мало лише шаблі, рогатини, коси, сокири або й звичайні кий ("булави").

*"Которий козак не має шаблі булатної,
Пищалі семип'ядної,
Той козак кий на плечі забирає,
За гетьмана Хмельницького в охотне військо поспішає".*

Деякі історики приєднуються до думки, що назва "кий" означає звичайний дрючок. Однак в описах українських замків XVI ст. зустрічаємо цю назву в розумінні вогнепальної зброї.

Відділи, озброєні мушкетами чи загалом рушницями, звалися "огнисті люди", а рушниці "огниста зброя". Назагал у козацькому війську були всі типи зброї, які були в турків, татарів, поляків, німців, волохів тощо.

Козаки дуже дбало обходилися з вогневою зброєю. Приклади рушниць прикрашували насічками, різьбами, обковували товстою верствою срібла, часто майстерно орнаментованого. В поході ж добре обмазували товщем, щоб не давати "грать вороже око на ясній зброї".

"Ясна зброя" це почищена, дбайливо бережена рушниця. В парі з тим іде, очевидно, і знання та майстерність у стрілянні. Тут козаки були справді митці.

Різні роди рушниць звалися різно, як от: янчарки, фузії тощо. Пістолів носили інколи й по дві пари за поясом та в кобурах при штанах. Козацькі саморобні пістолі були дуже цільні й відрізнялися великим калібром (кулі були величиною в гороб'яче яйце) та дулами широкими наприкінці.

З рушниць і пістолів стріляли олив'яними або чавунними (залізними) кулями та сіканцями. Їх носили в сап'янових гаманцях ("кулечниця"), порох — у порохівницях, круглих або роблених з буйволових рогів.

Шабля це найулюбленіша зброя козака. Шаблі вироблювано в Україні, але вживана теж і чужих, головню турецьких з доброї сталі. Зчасом виробився був відомий тип козацької шаблі, відмінний у дечому від угорської і грецької (тип т. зв. польської шаблі, введеної Баторієм — це насправді угорська шабля). Козацька шабля поширилася від запоріжців почерез польську шляхту, що постійно перебувала на сході, на всю Польщу й випирала там шаблі західного, німецького типу.

Козацька шабля характеризується середньою кривиною і такою ж довжиною вістря. Західноєвропейські шаблі менш закривлені і куди довші; турецькі більш закривлені і коротші. Особливо цінилися "булатні шаблі", себто з дуже доброї сталі. Високо цінилися й східні дамаскенські зразки. Рукоять була нерідко власноручно

різьблена і багатюще прикрашувана. Саме вістря бувало прикрашене сріблом, а то й золотом. Піхви бували металеві або дерев'яні, обшивані шкірою з двома коліщатками на ремені, що їх закладали під пояс.

Шабля тісно в'яжеться з українською військовою романтикою: "шабля — сестриця", "ненька рідненька", "панночка молоденька" — оце ті пестливі епітети для цієї зброї. Шаблю цінили вище від рушниці. Це бо було "чесне оружжя".

Спис або ратище це дуже поширена зброя і то не лише серед кінноти, але й серед піхотинців. У своїх спогадах подає Кітович, що козак, коли впав поміж поляків сам один, то списом міг і сорок люда поранити. Спис звали теж копія, або ратище (ратище це прадавня назва від слова рать "війна"). Спис бував довгий і на п'ять аршинів та був зроблений з тонкого дерева; нерідко мальований спіралью в два коліри, переважно чорний і червоний. З одного або й з обох кінців було приправлене залізне вістря, часто з поперечною перетинкою, яка повинна була спинити, щоб пробитий близько не присунувся до козака та щоб спис не входив надто глибоко. Списи були улюблена зброя. З допомогою цих списів роблено містки понад рови, по них болота переходжено, з них будовано шатра й захисти, словом "козак без ратища, як дівчина без намиста".

Чекан чи келеп це бойовий сталевий молоток, насаджений на дрючок, що завдовжки в аршин. На другому кінці дрючок бував загострений і обкований залізом. Келепом козаки розбивали ворожим воякам голови та зброю, головню ж вершникам, що, попадавши з коней, не могли в важкому озброєнні встати. Келеп це дуже давня зброя, відома ще в старовину. На вазі з I. сторіччя після Христа, а яку видобуто з річки Прута, зображений саме такий подібний до козацького келеп. Про те, як далеко були поширені келепи, свідчать слова пісень:

*"А козак козачий звичай має,
Келепом по ребрах торкає",
або:
"та козак ляшка здоганяє,
келепом межі плечі наганяє".*

Крім цих головних типів зброї, козаки широко вживали ще ножів ("св'ячених"), ятаганів, кинджалів, топорів, обухів, сокир, кіс, перековуваних насторч тощо. Як бачимо такі коси це не винаходи Косцюшкових повстанців: на соймі в Варшаві в 1648 р. шляхта обурювалася, що навіть "у Бересті мужики собі коси понасаджували".

Залізної важкої охоронної зброї — панцирів козаки не любили й рідко її вживали. Доволі поширені були кольчуги, дротяні плетені сорочки й сталеві шоломи на голову; але найчастіше в бою не вживали ніякої залізної охоронної зброї.

Проти ворожої кінноти вживали; залізних якірців ("зубців часнику"), що їх розкидали по шляху ворожого маршу... Якірці мали чотири гострі кінчики, які вбивалися коням в копита, а це спинювало похід ворожого війська.

Кожен козак був обв'язаний мати з собою в поході п'ять фунтів пороху і п'ять кіп (300 штук) куль. Порох возили у бочках.

Одна з найбільших цінностей козацького війська це його клейноти й його військові

знаки.

Клейноти це ознаки військової влади гетьмана; сюди належали: **бунчук, булава й військова печатка (печать)**. Коли скидали гетьмана, запоріжці веліли йому "покласти бунчук, булаву і печать". У поході до клейнотів належали ще кітли або літаври — "музичні клейноти", що їх везли на коні перед гетьманом. Бунчук — це багатюще прикрашене й золочене ратище з двома кінськими хвостами на вершку.

Булава — це дорогоцінна куля, важка, зроблена з золота, прикрашена самоцвітами, насаджена на короткій ручці. Крім цих гетьманських ознак влади, були ще й клейноти нижчих старшин. Буздиган подібний до булави, але закінчений не кулею, а яйцеватою грушкою. В ручці булави й буздигана звичайно був захований вузький простий ніж. Пернач це відзнака запорізьких полковників; вирізнявся шістьома перами, застромленими в головище меншої булави.

До військових знаків належали **хоругви, прапори, прапорці й значки**. Головна хоругва війська, що її звичайно носили перед гетьманом, була дбайливо бережена й високо шанована. Втратити її уважалося небувалим посоромленням для війська. Виступати в бій без військових знаків — це велика нечесть. Велику хоругву козацького війська описує Павло Алепський так:

"Військо мало хоругву христолубного й войовничого гетьмана Зиновія, зроблену з чорного й жовтого шовку в смуги і з хрестом на ратищі".

Окремі полки мали свої окремі хоругви. Напр. полк Кривоноса — червону з білим хрестом, інші — голубі, малинові тощо. Дрібніші відділи мали свої знаки: звичайно менші вже, трикутні прапорці.

В боях хоругви й значки стояли біля гетьмана, полковників і військових начальників. Так розпізнавали, де знаходяться командувачі окремих частин війська.

Окольський так описує запорізьке військо: "Козаки, в числі 300 люда, граючи на жоломійках, б'ючи в бубни, йшли з хоругвами й зі знаком за старшим і полковниками, під бунчуком і під білою хоругвою з двома хвостами, повішеними під її вістрям".

Вишкіл. На елекційному соймі в Варшаві 1648 р. говорено: "Сто наших німців, як стріляють, — одного вб'ють. Коли ж козаків сто стрілить, нехибно пятьдесятьох поцілять. Вогнистий це люд, — не дамо їм ради".

Цей голос, як і багато інших, свідчить про добрий вишкіл козацького війська. І справді, гетьман дбав про те, щоб його полки не гайнували ні хвилини. Крім звичайних вправ поодиноких стрільців у стрілянні й ширмуванні, відбувалися ще й масові спільні вправи цілими відділами, а врешті — бойові й похідні маневри.

"Зібралось кілька їх і вже герцювали, ширмували, стріляли з луків і з рушниць тощо", — описує сучасник. На давніх мапах України зустрічаємо картини з побуту козаків, що вправляють палицями на лад ширмування шаблями. Велике значення тут мали й часті лови по степах і лісах та постійні татарські напади. Не тільки запоріжці, реєстрові й низові люди, але й кожне село в тогочасній південно-східній Україні мусіло рік-річно рахуватися з кривавими татарськими наскоками. То ж і вправа в володінні зброєю була велика, а до майстерности в користуванні рушницею, луком, шаблею, а то

й гарматою — нагоди не бракувало. Зате вузько військові були вправи суцільними відділами. Будова польових укріплень, що то їх подивляли, чужинці, походи в рухомих таборах, прецизна тактика бою — все те вимагало збірних узгіднених зусиль, а з тим і уважливих та довгих вправ, відповідної підготовки людей і бойових матеріалів.

Перед Хмельниччиною військові вправи відбувалися по реєстрових полках і в запоріжців. У 1630 р. повстанці присягали словами: "Ми, товариші війська запорізького, що тепер під регіментом Антона Брута". Вже самі ці слова свідчать, що не була це збиранина випадкових людей, але організація, "регімент", а з тим — вишколена й певна себе, свідомо свого проводу одиниця.

"Мужність і зручність в справах лицарських" не приходили самі від себе, але були вислідом довгої й наполегливої нераз бойової підготовки.

Перед польською комісією, що приїхала на мирові переговори, козаки "вивели своє військо, в поле, казали їм презентуватися й віддати сальву на честь короля. І вони виконали це так порядно, що кожен міг переконатися, як добре вони приготувалися"...

Кітович згадує в своїх спогадах, що козаки перед боєм салютували ворога. А це вже висока вояцька культура; ця обставина, як і подібні факти з історії війська Хмельницького, вказують на високий рівень козацької військової організації, дисципліни, боєспівності й чеснот, що їх дається добитися вишколом і шляхом прищиплювання засад, і то не лише бойового, але й морального характеру.

Мобілізація козацького війська давніш відбувалася звичайно за допомогою призовних листів — універсалів. Листи розписувано до адміністративної старшини на волості, а та наказувала відчитувати такі листи по містах і селах. Саме організування призовних переводили вже сотники й полковники на волості — кожен у своєму районі. Мобілізацію звали: "скликати охотника, скликати купи, купитися".

Мобілізація проходила скоро й справно.

Скиданові універсали один за одним літають по містечках, містах, селах. "Що мужик — то козак".

Універсали звичайно мали свій притаманний стиль. Після вступу й вияснень ішов заклик збиратися на війну. Ось цікавіші уривки з таких універсалів:

"Лист до Снятина, Сенчі, Лохвиці, Глинська, Ромна й до інших міст і містечок, щоб його вдень і вночі відсилати доконче, без жадної затримки..."

І далі після вияснень: "І тому іменем моїм і старшинства мого й іменем війська запорізького наказуємо вам і наминаємо, щоб усі ви одностайно, великі й малі, хто тільки товаришем зветься і віри православної благочестивої держиться, зараз покинувши всі свої забави, щоб збирався до мене, до війська. А це все Богові поручаю..."

Чи інші універсали:

"Отже я властю мого старшинства й іменем військовим наказую, щоб ви були готові, як у конях, такі і в припасах зі зброєю своєю проти ворога... та ставилися мужньо, як того потреба вимагає..."

"Наказуємо це під ласкою військовою доконче і під каранням військовим..."

"Ще раз просимо вас іменем війська і суворо наказуємо: до війська, до гармати якнайскоріше з панами полковниками, прибувайте..."

Такими словами зверталися до "товариства", до поспільства, до "всієї братії нашої", до "товаришів вірних і зичливих".

Нарід підготовляв сухарі, сало, муку, пшоно. Сотники й полковники вели призовників на визначені місця, де їх організували, розподілювали по різних сотнях і полках, дозброювали, вишколювали. Приходив, хто з чим міг: одні на конях, інші з возами та зі зброєю, яку хто мав.

"Люди скрізь продають волів і коней, а купують самопали", — пише Кисіль полякам 15-го травня 1647 р. Згідно з наказами універсалів військо збиралося до кількох днів, чи то з подальших околиць — до кількох тижнів. Очевидно, підготування мобілізації вимагало деякого часу. І тому декілька місяців перед повстанням розходилися на всі сторони мандрівні люди, старці-кобзарі, купці, чи то й волоцюги і, незаметно для поляків, піснями й натяками давали народові до пізнання, що готується якась військова акція. Що саме, про це докладно ніхто й не знав. Але нарід приготувався. Саме з цих наведених слів Кисіля, майже рік перед повстанням Хмельницького, бачимо, що поляки вже були повідомлені про завірюху, яка збиралася в Україні. Але Хмельницький вмів зручно відвернути увагу поляків. Всі були переконані, що готується якийсь морський похід проти Туреччини. На весну 1647 р. ніхто й не думав, що великий організатор козацької нації задумав повстання проти Польщі.

Тактика. Козацька тактика спиралася на якнайбільшій рухливості війська, на наглих нападах і бойових хитрощах, т. зв. "воєнних фортелях". Географічні умови українського терену на його господарський характер не дозволяли вести воєн на західно-європейський лад. Поляки, що достосовували свою тактику до східних і західних зразків, все ж таки не видержували в бою з козаками Хмельницького. Не встоювалися теж і їх затяжні західно-європейські частини, головню ж німці, хоч вони й мали величезний воєнний досвід із 30-річної війни, "старі леви", до того знаменито озброєні й вишколені. Поляки розбивали козацьке військо в часах перед Хмельниччиною, але лише завдяки недосконалій організації повстанчих частин, завдяки їх недосконалій дисципліні й низькому вишколові.

Тактика Хмельницького спиралася на віковому досвіді запорізького війська, на модерніших тактичних основах реєстрових козаків та на досвіді 30-річної війни, що його Хмельницький практично вивчив, перебуваючи деякий час на заході Європи. Поодинокі елементи тактики, як от похід, таборування, бій, погоню, відступ тощо — Хмельницький пов'язав в органічну цілість. Він створив її за тогочасними західними зразками, алеж за основу взяв прикмети військового духа й бойового характеру українського народу. Похід війська відбувався тими небагатьма головними шляхами, що сполучували поодинокі міста України. Бічними шляхами велике військо з возами й гарматами йти не могло. Там діяли або менші частини або, — де околиці були малодоступні, — окремі кінні загони.

Коли ворог був далеко, військо йшло незабезпеченим маршем, зате в околиці, де

можна було сподіватися ворога, колона просувалася дуже обережно.

Головні сили, що вирушили "на поля", себто проти ворога або, як тоді казали, — "вирвалися на волость", були забезпечені сторожами. Попереду йшли три сторожі, зпоміж них найменша на самому чолі колони. Сторожі просувалися на віддалі зору. Бічні й задні сторожі берегли фланків та забезпечували обоз перед несподіванками, наскоками від тилу. Біля передньої сторожі йшли теж обозні відділи, які підшукували місце на табір та підготовляли обозовище.

Зрештою в околиці діяли кінні загони, нероз'їзди на доволі далеку відстань (кілька десятків кілометрів), які й провірювали терен і звичайно вступали в бій з такими ж загонами чи сторожами ворога.

Велику прислугу робили численні шпигуни-розвідувачі, що вешталися далеко попереду маршової колони й опісля звітували про все, що про ворога розвідали. Хмельницький присвячував тому особливу увагу. Козацькі розвідувачі бували нероз'їзди у польському таборі та здобували відомості навіть про таємні наради головних польських військових начальників. Зате Хмельницький не допускав польських розвідувачів до козацького війська. Через те скрізь у походах Хмельницького зустрічаємося з фактом, що поляки не знали, де перебуває гетьман, кудю прямують козацькі війська, яке їх число й які їх пляни. Отже гетьман знайшов спосіб дорешти виключити можливість польської розвідки в своєму війську. Але ще десяток років тому назад було навпаки. Остряниця не знав нічого про польське військо, зате ж поляки були дуже добре інформовані про все, що діється в козаків:

"І хоч вони (козаки) знали про його велику сторожу над ними й були дуже обережні у своїх замислах, все таки не могли вберегтися від того, щоб усі їх, хоча б і найтаємніші, справи не стали відомими (полякам) почерез шпигунів, що були дуже замасковані серед них розміщені".

Коли військо спочивало, тоді розставлялося довкруги "чати", — звичайно по всіх підвищеннях, а головне ж "стражних" могилах, що їх було багацько вздовж давніх воєнних шляхів.

Ще інший засіб розвідки це були захвачені "язики", себто полонені. Військо постійно висилало загони теж і щоб захватити "язиків", які як правило до зізнань були змушувані муками. Хмельницький вислав часто "охотні язики", які зумисне давали себе полякам ловити й на тортурах подавали невірні дані про козацьке військо. "Язики" ніколи не виходили живими. Після допитів їм як правило стинали голови або вішали.

І козацьке і польське війська в засаді йшли поділеними на три сильні частини: передню сторожу, головні сили й задню сторожу. Коли траплялися більш-менш рівнобіжні шляхи або декілька доріг на шляху походу, тоді військо розподілювалося ще в трійкову систему: права колона (сторожа), — головні сили, — ліва колона (сторожа). Зовсім інакше йшли на свої грабіжницькі походи татари, що в степах розділювалися на чотири групи, які й розходилися на всі чотири сторони світу. Саме про те й співає пісня:

"Ішли ляхи на три шляхи,

а татари на чотири..."

В поході вблизи ворога всі старалися зберігати повну тишину: стримували коней, щоб не іржали, козаки їхали чи йшли тихо й спокійно, вози дбайливо намащували, щоб не скрипіли.

Загони йшли звичайно без таборів "комуніком" (комонником). Малі загони називали ще й чатами; вони мали завдання позад ворога знищити припаси харчів, нападати на його зв'язкових і поштових, словом, — непокоїти його тили. Коли під'їзди не знали околиці, брали з-поміж селян провідників. Кінні загони мали свою окрему тактику нападу. Вони на татарський лад наступали дрібними гуртами з усіх боків; ці напади бували дуже завзяті й змагали розбити ворожий відділ на декілька частин чи то на дрібні групки. Коли спротив був сильний, то завертали й за деякий час наступали наново. Звичайно такі загони перемагали, хіба що ворог був у декілька разів сильніший. Поляки не були витривалі на такі постійні напади й легко виснажувалися.

Більші загони (їх числовий стан доходив часами й до кількох тисяч люда) мали й свою артилерію — декілька "дрібних" гармат, що їх везли на двоколісних возах. Підготовляючися до бою, гармати "скоком провадили", то ж і вони мусіли бути неменш рухливі, як; і весь загін.

Почерез річки козацьке військо переправлялося теж три-дільним ладом:

"Оттоді ж, як до річки Дніпра прибував,

На три часті козаків переправляв..."

Наперед переходила вбрід легка кіннота й частини піхоти з мушкетами. Коли ж ворог був близько, то зараз окопувалися земляним валом і шанцями. Опісля переходила частина артилерії, кіннота, вози з амуніцією й припасами. На кінець — решта обозу з пішою охороною й кіннота.

В зустрічі з ворогом козаки були завжди готові до бою:

"Що спеклося, — треба різать",

"Що Бог призначив, — не мине" — казали.

Спершу військо окопувало табір, що й ставав осередком і джерелом постачання в бою.

Вози вставляли в коло, в прямокутник, чи просто в нерегулярну фігуру, залежно від місцевостевих умов, та завжди використовували похилість терену так, щоб чоло табору було нижче, а зад вище. Вози сковували до купи ланцюгами, зовнішній же їх ряд насипали землею, щоб були важкі та спинювали гарматні кулі. В другому й третьому ряді возів приміщували харчі та всякі боєприпаси. Вози з порохом уставляли по середині табору. Довкруги табору копали шанці й насипали високі вали. Особливу увагу звертали на порядок уставлених возів, — щоб в разі потреби можна було вирушити в найкращому ладі. Терен вибирали так, щоб вблизи була вода й паша для коней, а по змозі й ліс. Найрадніш вибирали місце, хоронене багнами й ріками, щоб доступ до табору був нелегкий.

Поляки по середині табору уставляли ще свої коляси й старшинські та військові намети. В козацькому війську наметів не було. Були погода, то спали під голим небом, а

в дощ чи взимку ставили з галуззя шаласи і рідко-коли — буди з гилляк, присипаних землею.

Табір мав два входи: передній і задній — обидва сильно хоронені артилерією. Гармати уставляли теж на земляних валах, абож будували високу редуту з дубових палів. Табір, розташований під горбом, давав змогу обстрілювати ворога з тих гармат, що були уставлені в задній, вищій частині таборовища.

Бій починався герцями. Герцівники виходили поодинокими групами чи сотнями й дразнили ворога образливими словами. Така словна перепалка завжди приводила незабаром до герців. Герцювали шаблями; згодом доходило й до стрілянини з рушниць та гармат. Але траплялося, що словна образа залишалася без відповіді, головню тоді, коли поляки не мали наміру приймати бій. Козаки вживали всяких можливих засобів, щоб викликати противника на герць. Найбільша образа для шляхтича було показати йому складену з пальців "фігу". Освенцім так описує герці перед боєм: "мультітудо (безліч) хлопства... почало випадати (з табору), погрожуючи й фіґи показуючи, сальсо гоноре задки випинаючи..."

Вечір закінчував усі бойові кроки. Другого дня починалося все заново, але часом вже без герців. За той час звичайно обидві сторони приглянулися добре своїм силам, зловлені ж на герцях "язики" виговорили на тортурах решту і — головний бій був підготовлений.

Війська виходили на поле перед табори. Бій починала кіннота. Головний удар наносила як правило важко-збройна кіннота. Та в козацькому війську такої не було. Там цю роль виконував гострий наступ козацької піхоти, війська, одного з найкращих в Європі. Хмельницький зумів застосувати її, піхоту, навіть до виловлення атаки ворожої важкої кінноти, а це так, що відступав перед її ударом, втягав її, цю кінноту, у створений таким чином тактичний "мішок" і оточував її з усіх боків. Хмельницький вміло вишукував у ворога його найслабше місце і пробивався там переможними силами. Звичайно тактичним маневром гетьмана був наступ на одне або й на обидва ворожі крила, розділювання ворога на частини і втягання в підготовлену пастку.

Військо, погромлене в полі, хоронилося в таборі, і тоді приходилося аж здобувати таку укріплену ровами й возами польову твердиню.

Наступ на табір змагав до того, щоб розірвати його, табір, погромити військо, знищити харчі та підпалити вози з порохом. Козаки нерідко підкопувалися під польський табір, залізними гаками розтягали й перевертали вози чи й підпалювали табір за допомогою запалених насмолених жердок. Обороняли табір сильним обстрілюванням ворожого наступу — з рушниць, луків, гармат, при чому до гармат вживали замість куль — дрібних сіканців. Викінчувала здобутий табір легка рухлива кіннота.

Козаки були митцями при влаштуванні табору, головню ж рухливого. Коли не було надії на перемогу в бою, козаки завертали цілим табором, при чому вози уставляли в декілька рядів. Бій під Кумейками поляки описують так: "Козаки йшли табором у шість рядів: на переді шість гармат, по середині дві гармати і позаду дві; в

середині ж табору 23.000 люда, поділені на полки й сотні. Всю дорогу обсипували й ганьбили страшними вигуками, клятьбою, сороміцькими й поганськими словами синів шляхетських, гетьманів і короля".

Боронилися дуже завзято: у рукопашному бою навіть киями й камінням. Відкинені від табору окопувалися заново, накидуючи на вали людські й кінські трупи. З-поза таких валів із трупів боронився Кричевський під Лоевом. Замки й твердині козаки здобували таким чином, що оддалік копали рови й вали, рівнобіжні до мурів. Маючи таку готову охорону перед вогнем оборонців, свої вали копали щораз ближче, ровами ж, т. зв. "апрошами" підсувалися все ближче і знову на близькій віддалі сипали новий вал. Отак підходили доволі близько під мури — забезпечені перед вогнем ворожих гармат і рушниць. Так були підсунулись під час облоги Збаража на всього 30 ліктів від польських окопів. Сам наступ піхоти був підтримуваний артилерією, яку приміщувано разом з відділами піхоти у дерев'яних спорудах, званих "гуляйгородинами", "городинами", "штурмами". Таку городину котили кільканадцять людей. На возах везено довгі драбини, що їх під час штурмування приставляли до мурів замку. При одному наступі на Збараж везли 400 возів драбин.

На здобутих валах і мурах зараз застромлювали полкові й сотенні прапори та значки.

Вміли козаки добре й обороняти замки. Ось як Окольський описує облогу козацького замку: "Тисячами обсадили вали, на шанцях розставили гармати, сотнями обсадили башти й брами, а по високих дахах розставили чарівниць і чарівників, і ці звідти чинили заклинання на добру стрільбу, повітря й вогонь".

На війні тримали значки по середині табору, в бою ж у полі носили їх біля старшин. Під час повстання Гуні "Потоцький велів стріляти до козаків, що їх (значки) носили біля Гуні. Куля поцілила бунчужного. Гуня схватив бунчука й сам поніс його. А на цей привіт велів відповісти таким же привітом на знаки Потоцького".

Усі накази й розпорядження подавано усно. На письма не було ні часу ні змоги. У поході військова канцелярія була незначна. "В сагайдаку возили канцелярію, а те, що писалося, забрали степові бурі й війни". Про санітарні відносини знаємо небагато. Загально відомо про козацькі шпиталі; знаємо теж, що хворих і ранених відвожено на лікування вглиб України, — як це було під час походу під Берестечко. Сталі військові шпиталі були влаштовані при монастирях, де знаходилися теж приюти для старих німечних козаків і для воєнних інвалідів. З-поміж таких козацьких військових шпиталів — монастирів найвідоміші були: Медведівський, Трехтемирівський, Межигірський Спас, Преображенський, Самарсько-миколаївський та інші.

Військові лікарі бували різні: цирульники, хірурги, народні лікарі — знахорі. Головні лікарства — зілля давали, мабуть, непогані висліди, коли багато важко покалічених воєнних інвалідів без рук і без ніг, осліплених, — тих, що пройшли бої і тих, що видержали люті муки, — все таки доживали до поважного віку.

В 1653 р. поляки зловили в полон лікаря-хірурга, що постійно був на послугах у Хмельницького.

Після боїв поляглих козаків хоронили у спільних могилах. Татар і поляків, що впали на Диких полях, не хоронило навіть власне військо. І так при важливіших шляхах з року на рік, і з віку в вік, росли високі могили, що пізніш показували купецьким і чумацьким валкам шлях на південний схід.

Кари. Утримання послуху в війську вимагало твердої руки й запровадження кар, що їх висота залежала від провини козака. Без сумніву, військові судді мали свої закони, згідно з якими судили винних, однак сьогодні не знаємо докладно самого дисциплінарного регуляміну козацького війська.

Коли козак вбив козака, то вбивцю хоронили живим у спільну могилу з убитим. За зраду вішали, розстрілювали, відрубували руки, ноги. Злодіїв вішали на шибеницях. Ще інші кари були: саджання на паль ("стовпова смерть"), четвертування, вішання на гаку, кий. Дрібніші кари були: приковування ланцюгами до гармати, карні роботи при сипанні валів, накладання ланцюга на шию тощо. За дрібні провини били киями; відомі були й деградування старшин до рядових козаків, зв'язування тощо.

У запоріжців бували ще особливі кари. Коли хто на Січ привів дівчину, то його прив'язували нагим до стовпа і клали поруч довгий кий. Хто проходив мимо біля покараного, мусів його вдарити. Від кари на palі запоріжця могла вирятувати дівчина:

"Як з такою вінчатися, лучче на palю мотатися".

ТАТАРСЬКЕ ВІЙСЬКО

З татар була дуже добра легка кіннота. Незвичайно загартовані на невигоди, відважні, зручні й здисципліновані вони були б дуже побажаним, хоч і платним, союзником, якби не їхня залежність від турецького султана й від політичних поглядів та настроїв хана, що постійно змінювалися й ніколи не були беззастережно прихильні Україні.

Татари виступали лише кінно. Кожний татарин мав два або три коні і вживав їх у поході на зміну. Одяг татар складався з короткої сорочки, вовняних або полотняних штанів і білого овечого кожуха та такої ж островерхої шапки. В літі кожухи й шапки вбирали на виворіть. Багатіші татари вживали лисячих і конячих кожухів та сап'янових чобіт без острогів. Дуже рідко стрічалися в них панцирі.

Татарський вершник з 16-го ст. (Diversarum gentium armatura, 1577, Ватиканська бібліотека)

Узброєння татар було дуже слабе. Більшість ординців виступала в похід із самими "масляками". Були це дерев'яні дрючки, закінчені кінським щелепом. Але головною зброєю татар були луки й шаблі та дуже рідко — рушниці як теж короткі арабські ратища. Списів чи пістолів не вживали ніколи. Крім того пересічний татарин мав зі собою сагайдак на 18-20 стріл, кресало, ніж, шило й шкіряні ремені чи аркан з кінського волосу, щоб ним ловити ("арканити") й в'язати полонених.

У війнах Хмельницького найнята орда нараховувала найбільше 20000 кінних, а так то звичайно 3-5 тисяч. По дрібно в окремих боях число татар було таке: після Корсуня в Білій Церкві — около 12.000, під Зборовом і Збаражем — 20.000, під Замістям — 3-5

тисяч.

Під Збаражем татари були без зброї, головню ж з луками й дрючками; вони йшли по готовий ясир.

Залежно від такого примітивного озброєння і тактика в татар була своєрідна. У похід виступали з весною, не раніше квітня, коли на степах виросла вже свіжа трава. На короткі кількадевні походи вибиралися теж: і зимою. В самому Криму йшли всі одним відділом, але в межах України розділювалися на окремі загони.

Звичайно дві третини татарської сили, т. зв. кіш, ішли й далі разом, а решта розбігалася малими загонами на віддаль яких вісім до десяти миль для грабежу. Забравши ясир, ці відділи верталися до коша, і замість них виходили нові. Усе військо постійно йшло вперед і не завертало — хіба аж тоді, як усі набрали добичі досита, або коли зустрічали збройний козацький спротив. У своїх степах сходилися знову разом і ділили добичу. Осібні загони відходили нероз на 30 миль від коша, йдучи дуже обережно долами і завжди так, щоб сонце мати за плечима. Такі загони не переходили числа 800 кінних, крім самого ханського, що тоді сягав вище тисячі; попереду ханського загону йшла передня сторожа в силі яких 300–500 люда.

Щоб не залишати за собою сліду загони стосували особливу тактику в поході. Загін, що напр. начислював 400 люда, розходився у віддалі якої півтори милі від коша на три сторони в трьох однакових частинах. Кожна зпоміж них після наступної одної чи півтори милі розділювалася знову на три частини. Так у степу поставало безліч стежок і козацьким відділам нелегко було відразу зорієнтуватися, де знаходиться й куди прямує кіш та окремі загони. Впродовж дня орда могла проходити понад 25 миль, але звичайно йшла помалу, роблячи шість до десяти миль денно.

В бою татари не наступали лавою, як напр. західня кіннота. Вони густим півмісяцем наближувалися до ворога, обсипували його стрілами з луків, але скоро завертали назад і розсипувалися у полі поодинокі. Після такої розсипки ворожа кіннота, не можучи ганятись за кожним ординцем, завертала назад. Такий маневр татари повторювали так довго, поки ворог не стомився. Тоді нападали на поодинокі вершників у полі або ж оточували табір і наступали на нього з усіх сторін. Під час облоги, не мали татари ніякого значення, а супроти обставленої табором козацької піхоти були безсилі так, що навіть 2.000 татар не важилися зачіпати 50-тих отаборених козаків.

Татари ніколи не йшли в похід з обозом. Харчі, головню ж сухарі й пшоно, везли з собою на конях. На м'ясо різали підбитих коней, молоко давали кобили. Тому й прохарчування орди все належало до обов'язку українського війська.

Татари не давали втягати себе в більші бої. Звичайно оминали укріплені міста й згуртування військ. Бельський подає про них таке: "Татари — народ на диво обережний. Довідавшись від шпигів, що їм військо заступило дорогу, завертають назад". Причиною такої тактики було те, що татари не були пристосовані до облоги замків та що татарські загони були порівняно малочисельні. Великі простори, що їх їм приходилося проходити при походах в Україну, а далі й слабе заселення Криму не

дозволяли їм на стосування великих масових військ.

Тимто й усі польські вістки про десятки а то й сотні тисяч татар — це грубе перебільшення; при загальному числі населення татарських земель 100–200 тис. люда все татарське військо, що його давалося змобілізувати, не могло переходити цифри 20–25 тис. чоловік.

Голова (перший зліва) і члени татарського посольства до Швеції в 1650 р. З гравюр в "Theatrum Europaeum" VII, 1663.

БІЙ ПІД ЖОВТИМИ ВОДАМИ

(29-го квітня — 16-го травня 1648 р.)

Загальне положення. Покинувши під зиму Чигирин, Хмельницький потайки вирушив на Січ. З ним були ще: його син Тиміш, реєстровий сотник Бурлай та охорона — усіх коло двох десятків кінних. В Крилові, де перебувала сильна польська залога, Хмельницький зголосився до командування і пояснив, що їде на Січ, щоб там перед командантом польських сил, полковником Гурським вияснити закиди Чаплінського, боцімто він, Хмельницький, підготовляє повстання.

В тому часі поляки мали свої опірні пункти в фортеці Кодак та в Трехтемирові, себто вже на січовій території. Завданням польських залог було перевірювати військові рухи на Січі. Кодак беріг Дніпрового шляху, і постійна сторожа та сильна фортечна артилерія контролювали увесь водний транспорт. Трехтемирів був центром січової адміністрації паланок та сільськогосподарських маєтків; звідти полковник Гурський контролював саму Січ на Кодацькому порозі. Від нього ж було узалежене і внутрішнє політично-адміністративне життя Січі, як напр. вибір старшини, маґазини боєприпасів, число човнів тощо. Очевидно, що такий нагляд ні запоріжцям ні їхній старшині ніразі не подобався. Підготовка до збройних походів була неможлива та зрештою й не на часі. Виправи на татар чи турків утратили свою притягальну силу, а якийнебудь "бунт" проти Польщі не був популярний з уваги на недавню поразку Павлюка й Остряниці та ще з уваги на приявність польських залог. Так само й реєстрові козаки про повстання не думали; вони знали потугу Польщі та й розуміли, що без модерної організації війни примітивні повстання невишколеного й неспорядженого важкою зброєю населення не могли мати успіху. Тут було потрібно розумного й досвідченого організатора. а далі й політично вироблених людей, які зуміли б перевести всі приготування, не звернувши на них бачної уваги поляків. Така людина знайшлася і це був чигиринський сотник Богдан Хмельницький.

Немає найменшого сумніву, що, задумавши війну з Польщею, він готовився до неї впродовж довшого часу. Хмельницький підібрав не тільки готовий штаб людей, але й завчасу зумів перетягти на свою сторону реєстрових старшин, як це виявилось згодом над Жовтими Водами. Перехід реєстрових козаків на українську сторону мусів бути обдуманий скоріше, коли відбувся так швидко й справно.

Стосунки з Запорізькою Січчю а далі й з Кримом були дуже живі, не зважаючи на польські залоги в Кодаку й Трехтемирові. Ще 1647 р. звітують польські командири, що на Дніпрі та в степу мають місце незвичайні рухи людей. Згодом же довколишні луки та недоступні дебри наповнилися втікачами з панських посіlostей; там відбувався воєнний вишкіл і такі готові відділи згодом вже під час самої війни ішли як партизанські загони проти польських залог по містах України. То ж не даром запоріжці говорили: "Загнали нас ляхи в міх, та не зав'язали".

Того ж 1648 року польська збройна сила незвичайно зросла в висліді включення чужинецького військового елементу. На Заході саме закінчилася велика 30-річна війна і багато досвідчених старшин найнялося до польського війська. Своїм бойовим досвідом вони скріпили польське військо. Проведено організаційні зміни на зразок західніх армій, введено модерну тактику бою й стратегію війни. Зокрема ж панські хоругви були тоді нерідко складені з самих німців, шотландців чи голландців, бо польська шляхта воліла залишати свого і так не дуже бойового селянина на роботі по своїх селах.

Б. Хмельницький — портрет з Києво-Печерської Лаври

На тлі того тим сильніш зарисовується велика індивідуальність Хмельницького, який, не зважаючи на такі несприятливі умови, підготував і розпочав війну за звільнення України. Сам Хмельницький мав великий бойовий досвід: він брав участь не тільки у війнах Польщі, але декілька років перебував з відділом козаків на Заході в бойових операціях 30-річної війни. Він підтримував дружні зв'язки з різними старшинами-українцями в польському війську, головнo ж з тими, що мали високу військову освіту, здобуту за кордоном. Не вияснені як слід його приязні зв'язки з польським королем Володиславом IV та з іншими достойниками тих часів. Хмельницького закликали часто до Варшави та на воєнні наради; перед ним був відкритий доступ до знатних людей тодішньої Польщі. Такі його зв'язки аж ніяк не дадуться вияснити тільки його скромним становищем писаря реєстрових козаків.

Вступаючи в війну з польською Річчюпосполитою, Хмельницький мусів розв'язати цілу низку питань, від яких залежав успіх його задуму. До таких проблем він ставився дуже серйозно, а знайшовши розв'язку, переводив її суворо й безоглядно в життя. Найголовніші з цих питань такі:

Слабою сторінкою збройних сил Польщі був різноманітний національний склад її війська, її наємні відділи були з бойового погляду першорядні, але часто в скрутних ситуаціях піддавалися, просили "пардону", а то й переходили до ворога. Великий відсоток вояків польського війська становили українці, а то головнo в складі — реєстрових козаків, драгунів та панських хоругв. Хмельницький, що так сміливо поставив національне питання, силою обставин мусів боротися за його розв'язку саме національним військом. Згідно з тим прийшлося йому й зірвати з дотогочасною системою добору людей. В Польщі шляхта становила хребет старшинського складу війська. Всі ж інші суспільні прошарки виконували тільки підрядну роль серед лав рядового вояцтва й воєнних служб. Хмельницький не звертав уваги ні на родові традиції ні на віровизнання. Старшинами в його війську були шляхтичі і люди

"простого ряду": були православні й католики. Зате ж, дотримуючися національних принципів, він зберігав національний характер війська так вірно, що тільки нерado приймав у склад полків німецькі чи волоські відділи, а татар відділював, постійно зазначаючи, що це тільки союзники.

Вступаючи в війну з Річчюпосполитою, Хмельницький забезпечив собі в першій мірі запілля. Це й було причиною тієї "вовчої спілки", — як казали поляки, — з татарськими мурзами. Самим запіллям була Січ з її недоступним тереном; люди, що там збиралися, — оті всі безхатники, луговики, пластуни, тощо — могли бути корисні в диверсійних акціях, алеж ніяк у боях з важко. збройним ворогом у чистому полі. Там серед плавнів вони могли знайти деякий захист в разі невдачі самої війни. Самі запоріжці були тоді нечисленні і становили засадничий склад відділів Хмельницького. Крім того Хмельницький підготував союз із донськими козаками і, — як сам казав, — туди, на Дін, збирався йти в разі невдачі. Щоб якслід наладнати питання запілля Хмельницький зліквідував польську залогоу в Трехтемирові, а згодом і в Кодаку, залишивши цю останню акцію власне згаданим уже "луговикам". Це були своєрідні "гострі маневри" для вишколених на Січі відділів. Ті козаки під проводом сотника Несторенка облягли Кодак і здобули його. Після цього хресного вогню вони пішли на диверсію в північні землі України.

Справа прохарчування війська й населення вимагала від Хмельницького докладного дотримування термінів задуманого походу. Тому перші бої почалися в місяцях квітні-травні на те, щоби в разі перемоги захопити й зібрати жнивний збір. Томуто під час жнив у 1648 р. Хмельницький не приймав уже селян до війська і завертав їх у їхні села.

Озброєння війська належало до найважливіших питань. Частину зброї Хмельницький купив за кордоном і замаґазинував на Січі. Дальшим джерелом тут мала бути польська зброя, здобута в боях. Врешті Хмельницький задумав прогнати поляків з Лівобережжя, де тоді Юрій Немирич і польські маґнати широко були розбудовували видобування салітри, потрібної для виробу стрільного пороху, а далі й кустарне залізовиробництво. Ще перед вибухом повстання Немирич, можливо, що й під впливом Хмельницького, розбудував там залізний промисл та розпочав продукування рушниць, головно ж — мушкетів.

Польські гусари початку 17-го ст.

Усі ті питання вимагали добре продуманої бойової дії і що найважливіше — воєнних успіхів. Відігравала тут ролю теж і моральна постава населення та реєстрових, які в разі невдачі могли б піддатися панічним настроям.

Зрештою ж велику увагу Хмельницький присвятив і відповідній пропаґанді. Для частини простого населення, що не завжди розуміла високу мету повстання Хмельницького, була готова історія "особистої кривди", заподіяної Чаплінським. Зручна пропаґанда розбуджувала довір'я до воєнного виступу Хмельницького у широких шарах поневоленого селянства. Помічаємо теж і зручно використану соціяльну пропаґанду; в реляціях же читаємо про соціяльні домагання гетьмана. Все воно однак спирається на

національній базі, яка так виразно прозирає зі сторінок тогочасних літописів, гетьманових універсалів і листів. Але ці питання заторкуємо тільки побіжно, бо вони до властивої теми нашої студії вже не належать.

Перед бурею. Мало або й нічого не знаємо про події в тому ж часі на Січі. Всетаки до виступу Хмельницького Січ була приготована. Не відомо, як там Хмельницький захопив владу, нема ніякої згадки про те, чи сталося воно в висліді якогось бойового акту. Воно правдоподібно, що на Січі Хмельницького таки очікували і його вибір на старшого війська запорізького відбувся серед особливих урочистостей.

Поляки, головно ж ті, що стояли як залога, мусіли знати про вагу цієї події, коли на першу вістку про те, що 2-го лютого Хмельницький перебрав на Січі владу, полковник Гурський покинув Трехтемирів і з однією хоругвою шляхти втік до Крилова (9-го лютого). На місці ж залишився полк драгунів, складений з українців, та вся канцелярія включно з військовими клейнотами. Одночасно залога Кодака повідомила великого коронного гетьмана Потоцького про "бунт" на Січі.

Хмельницький мав докладні вістки про те, що діється по польському боці: він знав про те, що поляки вирішили піти походом на Січ і знищити "ребелію" в самому гнізді. Цим плянам Хмельницький і протиставився. В половині квітня він вирушив з Січі проти поляків з неймовірно малим числом людей: з трьома сотнями добірних запоріжців та з 1000-1500 ногоайців, що не мали навіть луків і були озброєні тільки "масляками". Татарами мав проводити Тугай-бей. Однак деякі джерела це заперечують і твердять, що Тугай-бей, не зважаючи на особисту дружбу з Хмельницьким, "спізнився" і прибув аж під Білу Церкву. З-поміж старшин Хмельницького відомі тоді тільки два: Кривоніс і Криса.

Ще під час мобілізації польських військ великий коронний гетьман Микола Потоцький вислав на Січ до Хмельницького послів із пропозицією про замирення. Від Потоцького прибули полковники Кричевський і Хмелецький. Потоцький обіцявав усунути непопулярних реєстрових старшин, обмежити сваволю "жидів-арендарів", що — як записує сучасник — "ексорбітували над козаками"; Хмельницькому ж обіцяв віддати Суботів.

Відповідь привезли посли на письмі: Хмельницький домагався уступлення всіх польських військ із України, повернення війську запорізькому всіх стародавніх прав, свободного вибору гетьмана та високих старшин. Це була ясна відмова, то ж так цю відповідь зрозуміли й поляки. Скоро після того Потоцький скликав воєнну раду, на якій вирішено знищити Хмельницького та розбити його відділи ще заки повстання розгорнеться в затяжну війну.

Рухи обох військ. Коронний гетьман Потоцький обстоював думку, що всієї збройної сили вживати не потрібно. Тому він і вислав тільки добірний відділ під командуванням свого сина Степана в напрямі Січі і цей відділ поділено на дві частини:

1) суходільний відділ, складений з 11 хоругв, з однієї гусарської хоругви, складеної з 150 чоловік та двох гармат, далі ж — із 200 драгунів та з 1.500 реєстрових козаків з табором; ці відділи були кінні; крім того вони вели деяке число коней, приналежних до

другого відділу, що плив Дніпром;

2) "водний" відділ, що поплив вниз Дніпром човнами; це були головно реєстрові козаки, число яких сягало 3000 люда.

Турецький ага й яничари в парадному одязі

Суходільний відділ очолював сам Степан Потоцький і комісар реєстрових козаків Шемберг. У "водному" відділі були: чигиринський полковник Михайло Кричевський, канівський полковник Войніловський, черкаський полковник Вадовський, черкаський осавул Барабаш, а далі ще полковники — Бутович, Ганджа, Джулай, Джалалий та інші.

В суботу, 25-го квітня 1648 р. в селі Воронівці українці польського війська, отже — реєстрові козаки й драгуни, склали урочисту присягу, а опісля вирушили в похід. Драгунів приділено до обслуги й оборони гармат, полк реєстрових вислано як передову частину, а решта реєстрових попливла Дніпром на човнах.

В тому ж самому часі Хмельницький вирушив із Січі та станув біля Жовтих Вод недалеко Дніпра, в місці, де "водний" відділ польського війська мав був висадитися на берег і рушити назустріч Потоцькому. Вибір цього місця Хмельницьким вказує на те, що він був не тільки добре поінформований про шлях походу обох відділів, але що наперед обговорив був з реєстровими козаками плян співдії. Ця змова мусіла була мати великий відсоток певности — інакше Хмельницький не міг би протиставитися Потоцькому в бою навіть з тими дуже добірними сотнями запоріжців, коли взаємовідношення людських сил було бодай як 300:3000, себто 1:10, навіть не враховуючи артилерії по стороні поляків та козаків "водного" відділу. Ввечері 25-го квітня Потоцький стояв уже на Цибульнику і звідти вислав на розвідку полковника реєстрових козаків Душинського. ^[6] Не чекаючи на поворот Душинського, Потоцький рушив в понеділок, 27-го квітня на Омельник, де й заночував. Наступного дня дійшов до Княжих Байраків, а в середу в полудне до Жовтих Вод і там поляків уперше обстріляли застави Хмельницького.

Зараз же в степу появилася татарська ногайська орда, але в поляків вона своїм виглядом викликала тільки погорду: татари були без луків, тільки з "масляками" й арканами та боялися наближуватися більш ніж на відстань стрілу. Від того дня почалися постійні перепалки малими силами. Навіть татари відважилися врешті зачепити поляків, але Потоцький цей наступ відбив і забрав полонених. Вже наступного дня відбулася в польському таборі воєнна нарада, на яку запрошено теж і реєстрових старшин. Була думка завернути назад до Крилова, але тому спротивилися якраз старшини реєстрових козаків, настоюючи на повне знищення Хмельницького. Аж пізніше виявилось, як пишуть очевидці в своїх звітностях, що таке становище реєстрових старшин стояло в зв'язку з їхньою змовою з Хмельницьким: поляки бо повинні б залишатися в степу так довго, поки не прийде "водний" відділ, що плив Дніпром і не получится з Хмельницьким. Поразка молодого Потоцького піднесе на дусі українське військо, віддасть Хмельницькому в руки артилерію та багаті бойові припаси, а врешті — відомі визначні полководці реєстрових стануть по стороні

Хмельницького.

Волоський вершник з 17-го ст.

Щоденні герці й сутички затягнулися до 12-го травня, коли то врешті наспів "водний" відділ і застав у пристані самого Хмельницького з його визначними старшинами. У міжчасі поляки окопалися. Роботами біля укріплень керував Сапега доволі недбало й недоцільно. Всетаки поляки покопали рови та устали вози, скувавши їх ланцюгами; залишили ж тільки два випадові проходи для зачіпних акцій та для коней, що їх треба було виводити на пашу поза табір у степ.

Фаза переговорів і боїв. 12-го травня під вечір "водний" відділ висадився на берег і стрівся з Хмельницьким та його старшинами. Як ця зустріч відбулася, не відомо. Козацьких джерел немає, а польські сучасники описують, що з табору чули тільки стрілянину, яка вказувала на радісне прийняття Хмельницького. Визначні реєстрові старшини перейшли на сторону повстання, козацтво теж і тільки деяких старшин, як от осавула Барабаша та інших, які скоріше до повстання були не пристали, або ж які не втішалися серед війська довір'ям, — розстріляно й похоронено зараз над Дніпром. Другого дня, в середу — татари зайняли коней, що їх поляки були випустили з табору на пашу. Одночасно з табору вийшли реєстрові козаки та обі хоругви драгунів враз із своїми капітанами (їх прізвища не збереглися!) та на очах поляків перейшли до Хмельницького. Негайно крізь неборонений відтинок, утворений реєстровими, до табору вдерлися козаки Хмельницького і почали стіснювати збентежених поляків в один кут та забирати бойові припаси й зброю. Аж після довшого бою полякам ледве вдалося прогнати козаків з табору.

Того ж дня післяполудня татарський мурза запропонував полякам замирення. Польські старшини радо погодилися на таку розв'язку бойових дій. Та заки ще вирішили це питання, Хмельницький натиснув на них, висилаючи післанця з коротким запитом: "Хочете миру чи ні?" На ті слова поляки вислали двох парламентарів: білоцерківського полковника Бжухальського та корсунського полковника Чарнецького.

Мурза зажадав, щоб з табору вийшов сам Потоцький, мовляв, він має йому сказати щось важливе для його батька. Потоцький виїхав із 20-кінною охороною, але скоро побачив, що його оточують татари і завернув назад до табору. Хмельницький сказав послам, що випустить польський табір і погодиться щоб усі поляки вільно вернулися до коронного гетьмана під умовою, що негайно видадуть йому всі гармати з бойовими припасами. Поляки, не маючи іншого виходу, погодилися на таку умову. Зажадали тільки, що ґарантією умови мають бути взаємні закладники: з польської сторони полковники Бжухальський і Чарнецький, а з української — Кривоніс і Криса. Одночасно ж домовилися, що польський табір вирушить під охороною козаків, щоб "не набігти по дорозі лиха".

14-го травня Кривоніс і Криса прибули до поляків. Як описує сучасник, ^[7] обидва сотники приїхали на добірних конях і самі були зодягнені в барвисті дорогі шати та в бойові панцирі. Козаки негайно перебрали гармати й від'їхали. Почалися приязні

розмови з закладниками, а згодом і бенкет з нагоди замирення. Бойові дії закінчено. До польського табору стали прибувати козаки Хмельницького, ніби в гості. Поляки не жаліли ні вин ні горілки, щоб тільки заспокоїти повстанців. Але по якомусь часі виявилось, що закладники зникли, а згодом почали розходитися й "гості".

Тоді Потоцький вирішив відступити без уваги на те, що трапиться. Але козаки, помітивши рух і поготівля в польському таборі, не дозволили полякам рушити з місця. На другий день не було ніяких бойових дій і козаки не появлялися в степу. Цим скористалися поляки, щоб вирушити в похід: склали невеличкий табір із 40 возів та ввечері при світлі смолоскипів вирушили в напрямі Княжих Байраків. Невеличкий, загублений серед безмежних степів таборик просувався безшумно на північ. Кожний там знав, що добра не ждати, і тільки прислухався до вісток про ворога. Так короткими словами описує один з-поміж поляків-сучасників ті настрої, що панували тоді в польському таборі.

Угорські гусари кінця 16-го ст.

Незабаром поляків обскочили татари, але вступати в бій не наважувалися. А раннім ранком, коли польський табір прибув до Княжих Байраків, там уже були козаки. На очах у поляків козаки підвели гармати й розпочали бій, що закінчився повною поразкою поляків. З табору мало хто вийшов. Багато згинуло, решта ж попала в полон до козаків або татар. В полон попали — поранений Потоцький, Шемберг і Сапега.

Хмельницький перевів реорганізацію своїх сил, що зросли приблизно до трьох тисяч козаків; головну увагу присвятив артилерії: зараз після бою дістав з Січі гармати і з ними вирушив проти головних польських сил.

Завваження. Ця перша збройна розправа молодих сил Хмельницького визначається не так бойовою тактикою, як заскоченням поляків і зручною дипломатією Хмельницького. Вождь козацьких сил зв'язував поляків на протязі двох тижнів зачіпними акціями, не даючи їм змоги ні рушитися з місця, ні подати вісток до головних сил. Це завдання — відтяти молодого Потоцького від його батька — перейняли на себе в першій мірі татари, що обсадили польський табір докруги і не пропустили ніодного післанця. Самі поляки не були ніяк зорієнтовані про сили Хмельницького. Поляки були певні, що з українського боку проти них стоять тисячі луговиків та запоріжців. Ця думка знаходила підтвердження в повній мовчанці недалекого Кодаку.

Вирішення для Хмельницького могло прийти тільки в разі переходу на його сторону "водного" відділу реєстровиків. З хвилиною, коли це сталося, Хмельницький міг уже бути певним перемоги. Тепер він уже не зволікає і використовує час. Зніжковіння і переляк у поляків він ще посилює твердим запитом: "Хочете миру чи ні?" А час відіграв саме тепер велику роль: паніку, яка огорне поляків після Жовтих Вод, слід скріпити негайним наступом на головні сили Потоцького, який так бездумно злегковажив собі Хмельницького. Кожний зайво втрачений день був корисним для поляків, що могли б опанувати в себе паніку та підтягнути ще більші сили.

Хмельницький виявився неабияким психологом, коли зумів так зручно використати

недосвідченість молодого Потоцького і його слабодухів-старшин. Логіка тодішньої війни казала, що замиритися повстанцям в тому часі, коли ворог морально й матеріально розбитий, — означало б нечувану легкодущність. Тимбільше, що 17-е сторіччя не відзначалося моральними засадами лицарськості. Головно поляки ніколи не дотримували умов капітуляції повстанців: як правило віддавали на муки й смерть повстанських провідників і старшин. При тому ніраз не оглядалися на свої обіцянки й на умови замирення. Томуто й говорили козаки до старшин, коли були змушені піддаватися: "Хай твоя голова, отамане, за наші стане!" — знаючи наперед, яка доля їм суджена.

Жовті Води мають теж велике політичне значення: тут вперше в історії по стороні Хмельницького станули реєстрові козаки без різниць соціального стану й віровизнання. До минулого належали вже часи, хоча б з-перед десятка років, коли Остряницю розбили війська Каліновського — в більшості реєстрові козаки і драгунські українські полки. Тоді з Каліновським проти Остряниці йшов теж сотник Богдан Хмельницький. Це було 1638-го року. А вже 1648-го року той таки Богдан Хмельницький об'єднав довкола себе всіх — цілу українську націю.

Все те було незрозуміле полякам. "Русі вірити не можна" — казали. А без "Русі" власне й не дуже було ким воювати. Рівночасно дуже добре зорієнтувалися в вартості такого об'єднання й інші держави Європи. Зацікавлення подіями в Україні непомірно зросло. Відтепер Хмельницький уже не мав труднощів з налагодженням дипломатичних зв'язків: до нього стали прибувати турецькі, голландські, французькі й австрійські послы, нав'язувалися політичні й торгові стосунки, а враз із тим стали зарисовуватися військові та політичні союзи дальших років війни.

БІЙ ПІД КОРСУНЕМ (25-го — 26-го травня 1648 р.)

*Під городом Корсунем вони станом стали, під Стебловом вони солод намочили;
Ще й пива не зварили, а вже козаки Хмельницького з ляхами бардзось побили.*
(З вірші)

Після Жовтих Вод. Після відходу частин польських військ під Жовті Води Потоцький залишився під Чигирином, очікуючи вісток про перемогу свого сина над Хмельницьким.

Таки зараз же поляки взялися до праці над земляними укріпленнями. Потоцький ніяк не думав, що ці фортифікації будуть йому потрібні для оборони перед козаками: перемогу над повстанцями, досі — на його думку — незорганізованими якслід, уважав зовсім певною. Земляні роботи однак наказав таки виконувати з двох причин: поперше, щоб військо не стояло бездільно та не деморалізувалося, подруге ж, хотів забезпечити свій табір перед якимсь несподіваним наскоком довколишніх повстанців. Села з дня на день порожніли і всі, хто лише мав змогу, зникали і побільшували число озброєних

загонів по лісах та Дніпрових плавнях. Сільські повстанці, неозброєні й невишколені як-слід, не становили для Потоцького поважної небезпеки, але все ж таки і їх несподіваний наскок на непідготований польський табір міг стати неприємним у наслідках.

Числовий стан польського війська не був великий, але ж якість його була добра. Міхаловський подає, що Потоцький командував трьома тисячами кварцяного і двома тисячами допоміжного війська; Яскульський записав загально — чотири тисячі люда. Бемацький подає, що в таборі було понад 2 400 вояків, а Машкевич, який брав особисто участь у бою, нараховує аж... 60.000! Це приклад того, які розбіжні дані находимо в оцінках подій 17 ст. Інші польські історики подають ще такі числа й оцінки сил польського війська:

Рудавський: 4 000 легкої кінноти і 2 000 панцирних, — усе добре й досвідчене військо;

Ерліч: 6 000 кварцяного війська й панських відділів;

Корзон: 1 040 гусарів, 1 170 панцирних, 2 000 панських відділів.

У проводі полків і з'єднань хоругов стояли досвідчені полковники і командувачі: Сенявський — полковник гусарів, Балабан, Денгоф і ще полковники (ротмістри) панцирних: Коморовський, Олдаховський та інші.

Насправді ж бойовий стан польського війська під Корсунем вагався в межах 6 000 люда, як не враховувати сюди кількакратно вищого ще числа чурів і обозної служби.

Польська артилерія була доволі сильна. Усіх гармат було 18, з того вісім у розпорядженні самого Потоцького, чотири в полку Денгофа, чотири у Сенявського, а дві в інших піхотних відділах. Припаси харчів і паші буди достатні і достосовані до плянів польської кампанії.

11-го травня 1648 р. Потоцький одержав від команданта Кодаку Гродзіцького вістку про перехід відділу, що плив Дніпром, на сторону Хмельницького. Лист був датований днем 9-го травня. Стріли, що їх було чути від сторони Жовтих Вод, в тому часі були вже затихли. Після тих днів очікування лист від Гродзіцького і ця нагла гробова тиша від степів — кинули жах на польське військо. Усі відчули, що йти вперед на підмогу уже запізно, чекати ж теж не доцільно.

Потоцький розглядав цю ситуацію як дуже поважну. Почалися воєнні наради, а одночасно припинено земляні роботи. Якихнебудь надій на допомогу не було. Одинокий, хто, міг би був допомогти, це Ярема Вишневецький, але й його допомога прийшла б уже надто пізно. 13-го травня рішено завернути на захід. Відступали помалу, все очікуючи вісток від під'їздів, висланих на Жовті Води, та від Вишневецького. Але під'їзди не верталися і поляки у повній непевності вирушили спершу на північ, — мабуть, назустріч сподіваним військам Вишневецького, — але згодом завернули на захід. Вишневецький це одинокий магнат, що й не рушився був на заклик ліквідувати повстання Хмельницького. Дещо тут прояснює цю справу те, що після Корсуня Хмельницький післав Вишневецькому листи й подарки. Те, що Вишневецький не брав участі в перших боях, слід приписати дипломатії

Хмельницького, який зумів на деякий час спинити Вишневецького від встривання в справу повстання і спонукати його до якоїсь ближче невідомої ще співпраці. Мабуть, амбітному магнатові йшлося про те, щоб усі інші його суперники ослабли й скривалися в боях. Тоді він міг би сам відігравати більшу роль в житті держави. Ледви чи рахував він на якесь становище в новобудованій козацькій державі. В тому часі українська державність щоприш зарисовувалася в задумах гетьмана, і назверх ще ніяк не проявлялася.

Мабуть, Хмельницький незабаром і сам перестав рахуватися з Вишневецьким як з партнером до співпраці. Хмельницький використав його й кинув тоді, як після Корсуня майже все військо Вишневецького розбіглося: дехто перейшов до козацьких частин, а інші ради наживи до — татар. Сам же Вишневецький з рештками своєї збройної сили і з п'ятьсот жидами, що заплатили йому за опіку, втік у Польщу.

14-го травня поляки були ще якої пів милі від Чигирини (1 велика українська миля це 7 км). Не діставши ніякої вістки від під'їздів, вони вирушили на захід і 16-го травня стояли ще під Боровицею. 17-го травня вирушили на Черкаси; по дорозі наспіла врешті вістка, що над Жовтими Водами ведеться бій. Нерішено стояли ще два дні недалеко Черкас і тут заскочила їх вістка про жовтоводську поразку. Потоцький не міг рішитися, що йому далі робити і військо самочинно вирушило на захід. 19-го травня дійшли до Черкас, перечекали повних два дні на полях пів милі від міста. В Черкасах одержано друге підтвердження вістки про жовтоводський розгром.

Тепер поляки вирушили спішно на Мошни дуже трудним тереном — без доріг, лісами й багнами; цей терен був відомий під назвою "української пустині". 20-го травня дійшли до Сахнівки. Там при переправі через Рось заламався міст і на переправу річки глибоким бродом втрачено знову два дні. В Сахнівці наздогнав Потоцького післанець від Вишневецького, який повідомляв, що стоїть у Прилуках із шістьма тисячами війська, яке й передає в розпорядження Потоцького. У зв'язку з тим поляки рішили спинити дальший похід і чекати Вишневецького під Корсунем. Одночасно в напрямі військ Хмельницького вислали сильний під'їзд під командуванням Гдешинського для розвідки і захвалення "язиків".

Три дні поляки: шукали догідного місця під табір. Врешті в неділю 24-го травня станули біля міста від західної сторони на високій рівнині над Россю в якомусь давньому обозовищі. Тут мали очікувати підмоги від Вишневецького. Ще всі відділи не станули на своїх місцях, як уже під'їзд Гдешинського повернувся. Правда полонених "язиків" не дістали, але зате бачили перші козацькі загони у віддалі якої милі від Корсуня. Гдешинський спостерігав переправу українського війська через Тясьмин, біля міста Тясьминця; отже — перші бойові групи козаків могли б появитися під Корсунем ще того ж таки дня ввечері або в понеділок вранці.

Поляки почали на швидку руку окопуватися й готуватися до оборони. Зараз таки спалили міста Корсунь і Стеблів та пограбували населення. Корсунь згорів увесь, осталися лише церква й замок, що стояли повище самого міста. Частину власних припасів, що їх не веліли втягнути в табір, теж спалили, щоб вони не попали в

українські руки тимбільше; що здогадувалися, що Хмельницький отабориться або під Корсунем або під Стебловом.

Ввечері в неділю 24-го травня в Корсуні, що палав, та в околиці появилися передові козацькі відділи.

Польський табір. Польський табір, що його всіма силами викінчувано ще й уночі, був положений на захід від міста, поміж Корсунем та коліном річки Росі, в місці, де вона на малому просторі повертає від півночі. Був там один давній вал, що його поправили та підсипали ще вище; три ж інші висипано почерез ніч. В середині табору висипали ще п'ятий вал для почоту й для військ коронного гетьмана Потоцького.

В цілому фронт табору був обернений в сторону міста, отже на схід. Правий південний бік табору і західний вал були хоронені річкою, терен табору похилився з заходу на схід, себто його передня частина лежала нижче від задньої. Отже накерування табору було правильне. Обсада табору була така:

I. вал під командуванням Денгофа: чотири гармати й чотири хоругви;

II. вал під командуванням Андрія Конєцпольського: чотири гармати, чотири драгунські хоругви, три панцирні хоругви Степана Чарнецького й полки німецьких оберштів;

III. вал під командуванням Бегановського з драгунами;

IV. вал під командуванням Сенявського: чотири гармати, піхота й кіннота;

V. вал під командуванням Потоцького: піхота й кіннота Заславського.

Українське військо. Після бою в Княжих Байраках Хмельницький остався на полі бою повних три дні, що їх присвятив організації війська. До нас дійшли лише вістки про організування артилерії, — мабуть, через те, що гетьман увів нові методи транспортування гармат та поробив далекоюжні організаційні зміни.

Стан української артилерії при головному війську сягав тоді 26 гармат, з того 15 запоріжських човнових фальконетів. Ці гармати Хмельницький пристосовив до суходільних умов, вміщуючи їх на двоколісних "бідках", тягнених одним конем. Обслуга всієї "гармати" (артилерії) налічувала 500 піших і 300 кінних козаків. Особливий подив викликали гармаші, що вміли "з гармат стріляти так, як з мушкетів".

В який спосіб Хмельницький перевів організацію інших частин, — не відомо. Мабуть, доповнював сотні й полки, проріджені боєм, добирав відповідних людей по сотнях і назначував їх старшинами. Головно ж розбудував ще далі розвідкову службу так, що постійно знав про те, що діється в польському таборі. Розвідавши отже, що поляки вирушили на захід, зараз таки в четвер 21-го травня подався за ними. По дорозі — головно з Чигирина, Крилова й о. колиці — до Хмельницького долучилися озброєні козакуючі селяни, числом около 2.000 люда.

Вночі з 23-го на 24-те травня головні українські сили переправились почерез Тясьмин і 24-го травня. ввечері передові відділи увійшли до Корсуня та підступили під польський табір. Козаки розшташували свій табір біля містечка Стеблова, обсадивши сторожовою охороною річку Рось від Стеблова по Корсунь.

Зараз першої ж ночі козацькі ударні відділи напали на передпілля польського

табору від річки Росі з західньої, сторони, й зайняли коні, вислані до водопою. Випад удався, бо поляки не сподівалися козаків від заходу, сама ж річка і не була ніким обезпечувана.

Джерела, що подають числовий стан українського війська, дуже різняться щодо цифр: польські історики оцінюють українську силу на 10.000 козаків і 5.000 татар. Сам Потоцький подав офіційно, що число татар сягало 76.000 (!), інші ж нараховують, напр., такі фантастичні числа: українців — 12.000, Тугай-бей — 40.000, озівський хан — 4.000, ногайський хан — 12.000, білгородський і буджацький хани — 20.000.

Сам Величко подає, що в Хмельницького було 15.000 війська без орди, але ж одночасно пише, — теж пересадно, — що вже в першій сутичці згинulo 3.000 поляків.

Насправді ж українське військо нараховувало: 3.000 козаків з-над Жовтих Вод і 2.000 повстанців, що прибули по дорозі.

Татарські сили налічували 500 вершників, що прийшли після жовтоводського бою, та два полки по 500 вершників, що прийшли дещо пізніше — як перший відділ. Сам Тугай-бей не міг брати участі в корсунському бою, бо із своїми 11.000 татар прийшов куди пізніше, — аж під Білу Церкву.

Так отже українські сили налічували 5.000 козаків, головно піхоти, і 1.500 татарських вершників, озброєних в луки, а частково й без цієї зброї.

В понеділок 25-го травня вранці головні українські сили станули на південь від польського табору. Річка розділяла оба війська. Інші частини переправились почерез річку пониже Корсуня й увійшли в місто. Крізь далековиди поляки могли добре бачити з гори (із шанця Денгофа) козацькі відділи в "білих серм'ях".

Із сходом сонця татари переправились почерез річку й зайшли поляків від півночі. Біля "могил" станули два татарські полки в силі по 500 вершників. Почалася перестрілка з рушниць поміж козаками й поляками. До татар, що стали наближуватись до польського табору, поляки випалили декілька гарматніх стрілів, в наслідок чого вбили якогось знатного татарина. Врешті поляки вийшли перед шанці й розпочали герці з козаками й татарами. На поважніший бій поляки не могли зважитися, хоч на це й натискав польський гетьман Каліновський. Цьому однак рішуче протиставився Потоцький: казав, що "в понеділок не має щастя". Можливо, що він хотів спершу розпізнати сили Хмельницького, а може й очікував якоїсь вістки чи й підмоги від Вишневецького. Стало отже на тому, що весь день відбувалися лише дрібні герці. Цілий час поляків цікавив якийсь вершник, що під'їжджав доволі близько під польський табір і спокійно приглядався їх розташуванню. Не зважаючи на те, що поляки особливо завзято його обстрілювали, цей вершник таки далі продовжував своє спостереження. Поляки думали, що це Тугай-бей, однак відомо, що його тоді під Корсунем ще не було.

Ввечері поляки зловили декількох татар і козака-"бута" (козацько-татарського перекладача). Цей на муках зізнав, що в козацькому таборі є 15.000 козаків і 47.000 татар, а незабаром має прийти сам хан з головними силами. Твардовський пише, що козака підіслав Хмельницький зумисне, щоб той перебільшеними заподаннями нагнав полякам страху. Усім полоненим поляки постинали голови.

Цього ж вечора наспіла вістка, що в річці опала вода. Це могло статися лише в наслідок того, що козаки загатили греблю під Стебловом, щоб таким чином відтяти полякам воду для людей і для коней та здобути кращий приступ до польського табору з усіх сторін.

Пізно вже з'їхали українські герцівники до свого табору. Татари теж завернули до свого коша, що находився по другій стороні річки.

В такому положенні поляки вирішили відступити; оборонним табором. Щоб відступ пройшов справно і в порядку, то для рухомого обозу призначено лиш частину возів. Решта, — головно ж важкі вози, — мала остатися на місці. На хорогву визначено залежно від її числового стану: на 100 — кінну хорогву — 25 возів, на 60 — кінну хорогву — 18 возів, на 50 — кінну хорогву — 15 возів.

Решту коней та озброєних чур приміщено в середині табору, бойові ж відділи — піхотою назовні та поміж рядами возів.

Табір уставлено у вісім рядів і озброєно в гармати. Обозним назначено Бегановського; час вимаршу — наступний ранок.

До Богуслава вели два шляхи: один ішов відкритим полем понад річкою, а другий — горбуватою околицею й лісом.

Як провідників поляки використали довколишніх селян, реєстрових, козаків і драгунів.

Хмельницький скоро довідався про хід наради в польському таборі — почерез свою організацію розвідувачів та, мабуть, почерез українців, що служили в польському війську. Гетьман догадувався, що поляки виберуть для відступу шлях лісом, тому, що терен понад річкою обсадили українські відділи і зрештою — в чистому полі поляки були б наражені на постійні напади. Здогад гетьмана був правильний: поляки не мали наміру вести боїв і в зовсім небойовому настрої воліли пройти трудним, порослим, горбуватим, але ж — як здавалося, — куди безпечнішим шляхом.

Знаючи про вислід наради, Хмельницький вирушив від Стеблова на північ і, оминаючи польський табір від заходу, розташувався на шляху польського відступу. Цей маневр він виконав своїми добірними частинами, решту ж війська залишив на місці. Власне ті залишені частини зараз вранці й зайняли Корсунь. Поляки, помітивши українські відділи в місті, були певні, що Хмельницький ще не вирушив з місця і не скоро буде готов до погоні.

Однак у тому часі Хмельницький уже зайняв був глибоку грузьку долину, що перетинала шлях на Богуслав, яких 7 км від Корсуня біля села Горохівці; звали, її Крутою Балкою. Там він і поробив засідки, покопав рови й окопи, обсадив усе те військом і артилерією та очікував приходу польського табору.

26-го травня досвіта польський табір вирушив на захід: ішли були на схід з надією на перемогу, — верталися в страху за власну шкуру. Кожний змагав до того, щоб якнайскоріш відірватися від козацьких військ, ніхто не виявляв охоти встрявати з Хмельницьким у бій.

Табір впорядковано так, що на переді уставлено піхотні частини Потоцького,

чотири гармати та ще три компанії драгунів. Позаду ішов Каліновський із своїм полком, Одживольський та інші. Праве крило було обсажене рештою полків Потоцького і відділами Сенявського; в середині табору уставлено піхоту й драгунів. Ліве крило, від сторони Росії, було обсажене ще найслабше. В середині табору уставлено, вози з приватним майном шляхти, коляски, челядь і зайвих коней. Табір ішов без сторожових охорон і без розвідувальних відділів.

У хвилині, коли поляки рушили з місця, їх обступили з усіх сторін козацькі відділи; не підходили однак близько, спостерігали тільки порядок походу і стан табору та без пострілу розступалися перед поляками. Мабуть, і тому, щоб не викликати зайвих боїв, поляки й не висилали ніяких забезпечень ні розвідки, міркуючи, що й козаки не мають наміру збройно зачіпати табір.

Але ця дивна тишина не довго тривала: декілька кілометрів за Корсунем козаки почали обстрілювати польський табір, підступати до самих возів, словом, почали зачіпну дію з усіх сторін.

Шлях провадив на горби і коли поляки опинилися на верху пагорба, помітили, що їх табір з усіх сторін оточений українськими військами; яких два кілометри позаду йшов татарський кіш. Відстрілюючися, табір попрямував до ліса. Скraj гущавника теж обсадили українські відділи, що й несподівано засипали поляків мушкетним вогнем. З боєм поляки увійшли в ліс, обсаджений і укріплений Хмельницьким.

"За пів до полудня", себто біля восьмої-дев'ятої години вранці, поляки зайшли в околицю Горохової Діброви. Там їм позастрягли вози в болоті й багні, а одночасно козаки почали наступ. Ліс не давав полякам змоги для успішної оборони. Мушкетні й гарматні постріли не багато шкодили козакам, що сиділи в ровах і в приготовлених земляних укріпленнях. "Більше козацька гармата при фортелях нам шкодила ніж наша козакам" — пише очевидець бою. В густому лісі табір не йшов рівномірно. Ліве крило й середина мусіли переборювати трудні теренові перешкоди: горби, долини й густі проліски. Праве крило мало змогу просуватися скоріше, бо там терен не був зарослий. І так табір розсунувся і дезорганізувався.

У стрімкій Гороховій Діброві бій завершився. І так уже нерегулярний польський табір не видержав ні українських наступів ні теренових перешкод. Передні вози з розгоном в'їхали в яр і там застрягли у перекопаних ровах. З гори над'їжджали дальші вози, усе скупчувалося в долині, табір розірвався, коні в'їжджали на передні вози. Загальний хаос ще побільшувала стрілянина й завзяті наступи козаків. Бій потужнів і для поляків ставав безцільним. Коли врешті поляки дістали ще й спереду вогонь української артилерії, а козаки увірвалися в середину їх табору, то стало ясно, що приходить кінець. Почався рукопашний бій. Козаки фронтовим наступом здобули польські гармати, а бій ішов так зблизька, що "рура (цівка рушниці) паса сягала". Біля полудня драгуни й кварцяні відділи просто перейшли на сторону українців. Це була остання бойова дія, в якій брали участь кварцяні відділи. Від того часу вони перестали існувати назавжди.

Поляки стали розбігатися, промощуючи собі шлях боєм. Алеж важкі панцирі

заваджали скорому відступові та й до того ще всі коні находилися в середині табору, і доступ туди був неможливий. В полон попали: Потоцький, Каліновський, ранений в лікоть, Сенявський, Одживольський та інші. Потоцький попав у полон не на полі бою, а яких два кілометри від Горохової Діброви, де козаки розбили декілька польських відділів у силі кількасот чоловік, а яким вдалося було вибратися з ліса. Козаки не дуже то й гонили втікачів, бо зайнялися самим обозом. Більшість поляків, що були вирвалися з бою, згинула з рук довколишніх селян.

Хоч сам бій тривав усього чотири години і закінчився біля полудня, то поодинокі групи поляків билися ще до пізнього вечора в лісі і над Россю.

Втрати поляків були великі: згинули 500 чоловік передової шляхти і старшин, решта ж попала в полон. Втекла лиш частина обозових чурів. Здобича, що попала в українські руки, була дуже велика. Величко подає разом здобичу з-під Жовтих Вод і з-під Корсуня, і з його опису бачимо, з яким зайвим обтяженням вибралися були поляки на воєнну виправу.

Втрати Хмельницького не були великі: 70 убитих і 95 ранених. Воно й зрозуміле, бо ж і бойова ситуація українських військ була дуже догідна. Козаки наступали з підготованих позицій та з ліса так, що поляки не мали змоги обстрілювати їх цільно тимбільше, що і внутрішній хаос не давав полякам оборонятися зорганізовано.

Другого дня в Гороховій Діброві відбувся святочний молебен, а опісля бенкет з нагоди перемоги. До бенкету запросили полонених шляхтичів, — а обозові чури одержали 25 куф горілки.

Сам Хмельницький провів декілька днів у Корсуні, а опісля вирушив з військом почерез Богуслав-Рокитну під Білу Церкву. По дорозі виловлювано ще втікачів так, що аж 31-го травня козаки станули під Білою Церквою. Кілька днів пізніше туди прийшов теж і хан з цілою ордою.

У Білій Церкві Хмельницький перевів організацію війська. Весь елемент, що не надавався для регулярних військових одиниць, Хмельницький просто виділив і завернув назад додому. У війську залишилися лише досвідчені й вишколені бійці. Усіх інших Хмельницький "до роботи і податків привертає", — пише тогочасний очевидець. "І більше хлопів руських до них прибувало, — пише Радзівіл, — але Хмельницький їх усіх до плуга назад відсилає".

Завваження. Вислід бою під Корсунем залежав від розташування сил обох сторін, — а головно від здібностей і творчої думки вождів.

Українські сили виявили деякі бойові цінності, яких не доставало полякам. Сам Остророг оцінює українців (у листі від 17-го червня 1648 р.) такими словами: "це вояк з природи і з великим знанням" ("dowcipu wilkiego i z natury olnierz"). З того бачимо, що рішення Хмельницького — відкинути увесь неспосібний і невишколений елемент, — було правильне. Девіза гетьмана була: "не численність, але якість". Слаба сторінка українців була:

- 1) числова перевага польських сил та
- 2) слабе озброєння татар.

З тієї причини татари й не брали безпосередньої участі в самому бою. Вони лише викінчували поляків. Як під Жовтими Водами, так і під Корсунем головною зброєю татар був "масляк". У Міхаловського Раєцький описує, що від татарина в бою дістав кінською щокою по голові.

Плян Києва 1638 року (з "Тератургіми" А. Кальнофойського)

Перевагу поляків становила в головній мірі кіннота, якій українці не могли протиставити нічого рівновартного. Сам Любомірський, знаючи це, радив, щоб козакам протиставити просто німецьку піхоту, може, тим більше, що кошти, витрачені на кінноту, двічі більші.

Те, що корсунський бій — був типовим піхотним боєм, це особиста заслуга Хмельницького, який зумів поставити поляків у таку ситуацію. Поляки висунули свою кінноту як ударну групу, завданням якої було розбити український фронтальний спротив. Хмельницький, що докладно знав тактику тогочасних військ, зважився на маневр, щоправда, доволі ризиковий, але в висліді — успішний. Він втягнув польську кінноту в тактичний мішок і знищив її піхотою. Цей маневр був небезпечний, бо добровільно заламлював опірну лінію українських військ. Але гетьман у своїх міркуваннях спирався на досвіді, на боєспосібності й відданості українського війська. Без тих духових прикмет, що визначають знаменитих вояків, важкий удар кінноти був би, без сумніву, українців заламав.

Саме ж польське військо з бойового погляду було добре вишколене й споряджене. Без сумніву, воно виявило теж велику боєздатність, коли зуміло боротися в Гороховій Діброві у безнадійному положенні декілька годин, — можна сказати до останнього кінця. Очевидно, виключити з цієї характеристики слід українців, що їх примушено служити в польських відділах, і які використовували всяку нагоду, щоб перейти до Хмельницького, і билися нерадо. Остророг оцінив їх так: "Русі вірити ані їм вжити не можна" — і радив на майбутнє творити лише польське й литовське народне військо як єдино надійний елемент. Радив отже те, що Хмельницький вчинив був головною підставою своїх успіхів.

Польський похід під Корсунь ішов пиняво. Очевидно, Хмельницький докладно знав про всі рухи польського війська і, йдучи скорим маршем, зручно заскочив поляків під Корсунем, не давши їм змоги приготуватися до бою. Один тиждень спізнення в польському поході став вирішним чинником для вислідів бою. Поляки не те, що не вепіли виконати усіх потрібних земляних робіт для охорони табору, але не змогли навіть устійнити провідної думки для переведення самої бойової акції. Польські високі старшини вину за загибель війська опісля складали один на одного. Але немає сумніву, що вся вина спадає на Потоцького, який не виявив настільки рішучості, щоб прийняти бій з українцями або й витримати облогу. Бойові припаси поляків були великі. Напр., Остророг обраховує, що амуніція й харчі вистачали для всього війська на два-три місяці.

Польська розвідка теж не стояла на висоті завдань, бо що більше — можна сказати, що її не було зовсім. Дрібні загони, що їх висилали поляки, під'їжджаючи на недалеку

відстань, могли принести вістки лише з близького терену, та й то такі вістки, що мали короткотривалу бойову вартість. Напр., вістка про перехід козацьких військ почерез Тясмин була спізнена, бо вже в декілька годин пізніш козацькі передові полки були під польським табором. Постійних же вісток про шлях походу українців, про їх силу, озброєння, наміри тощо — поляки не мали зовсім. Хмельницький навпаки, — мав провірені й певні вістки про поляків і до цих вісток достосовував не лише швидкість походу, але й силу війська (частина пішла була в терен виконувати місцеві дії) та тактичні маневри.

А вже ніраз не зрозуміла повна відсутність забезпечення польського табору на шляху Корсунь-Горохова Діброва. Такий похід поляків, як він відбувся на цьому шляху, це заперечення всяких засад тогочасної організації маршу в бойових умовах. Вислання передової охорони було б перестерегло поляків про засідку в лісі, або було б попередило хоча б про найсильніші укріплення в ярі Горохової Діброви. І зовсім правильні були голоси поляків: "Це з великим жалем і дивом чуємо, що наші так необережно виходили з окопів і що не мали "спекуляtores" (розвідувачів) над ворогом" (Міхаловський).

Врешті завершенням усіх наказів Потоцького було зарядження про організацію походу. Потоцький побоювався, що поляки, — а головню шляхта, — можуть використати найближчу нагоду до втечі і тому військові наказав іти піхотою. У висліді — на конях утікала обозна челядь, що при тій нагоді не забула пограбувати майна своїх власних панів. Одинока хоругва Корецького не послухала наказу Потоцького, і, скориставшись нагодою, втекла на власних конях.

Розглядаючи першу фазу бою під Корсунем, слід відмітити, що Хмельницький правильно розташував своє військо і мав намір обійти поляків з обох сторін. Якби татари були наспіли на час, обхоплення було б повне, з обох сторін. Без татар Хмельницький маскував лише обхід відстороні Корсуня, а зате висунув сильне ліве крило кліщів здовж річки і поза нею. Це вказує на те, що гетьман, мабуть, сподівався відступу поляків на захід, але не знав ще, яким шляхом відбуватиметься польський відворот. На всякий випадок частина лівого українського крила перейшла Рось і зайняла найближчу околицю. І щоприш коли Хмельницький розвідав, що поляки вибрали шлях почерез ліс, — головні сили лівого крила враз із частиною артилерії спішно зайняли позиції в Гороховій Діброві і там укріпилися.

У випадку, якщо б поляки були рішилися на бій, то й тоді сильне ліве крило для Хмельницького було дуже корисне. Польський табір був нахилений до сходу, себто в сторону Корсуня, отже все бойове наставлення поляків було звернене в цьому напрямі. Уже наступ Хмельницького від півдня був для польського табору не вигідний. Яканебудь же ж акція від заходу ставала просто загрозливою тим більше, що західня сторона польського табору, як найбезпечніша, була слабо боронена. Уже першого дня поляки вели себе дефензивно супроти захвачення коней козаками, яке й відбулося саме від західньої сторони. Поляки настільки не сподівалися козацької акції з того боку, що таборі навіть не дали звідти будь-якої охорони.

Зручний маневр, у висліді якого Хмельницький знищив козацькою піхотою польські кінні хоругви, вирішив першу фазу бою. Охоплення польського табору з боків — спричинило остаточну загибель польського війська.

Коли вістка про виследи бою наспіла до Варшави, поляки почали готувати нові відділи та зосереджувати їх біля Глинян.

Хмельницький же ж з Білої Церкви розіслав розвідувачів, що мали розглянути дальші приготування поляків до війни: "Шпигів розіслав Хмельницький, казав глядіти, яка наша готовість, скільки війська в полі і де воно збирається, та щоб все про себе давали йому знати".

Татари відійшли на Лівобережжя й на Буджак з тим, що Хмельницький заборонив брати ясир з людей "грецької віри". Часом лише "потайки вели з собою українця", — записує тогочасний очевидець.

Після бою 12-го червня Хмельницький пише до Заславського: "Не дай Боже, коли б ще з якого боку на нас який наступ мав бути. Богом свідчуся, що напевно ще гірше комусь дісталось б".

Лист закінчується словами: "до ласк королівських з униженими послугами нашими якнайпильніше віддаємося".

Дальші "послуги" великого гетьмана не дали на себе довго ждати. Це Пилявці, Львів і Замістя.

БІЙ ПІД ПИЛЯВЦЯМИ

(20-го — 23-го вересня 1648 р.)

"А ми тую червону калину піднімемо, а ми тую славу Україну, гей, гей, розвеселимо".

(Козацька пісня, складена після Пилявецького бою 1648 р.)

Після корсунського бою Хмельницький рішився на довшу перерву в воєнних операціях. Дальший похід на захід вимагав остаточно тривкої організації війська, запілля й постачання, а що досі — через скорий перебіг операцій — було роблене лише на швидку руку. Можливо, що й до Корсунського бою не зарисовувалися навіть перспективи дальшого походу, а тим більше й пляни операцій вглиб Польщі; вони бо вимагали ще більшої напруги енергії й посиленої праці, ніж досі. У Білій Церкві, де після бою Хмельницький затримався, зібрано було всього около 12.000 зорганізованого війська. Інші частини, що надходили з усіх околиць України до організаційного осередку, треба було аж вишколювати й озброїти: це ж були селяни, що, розправившись з польським елементом у своєму районі, з ентузіазмом і запалом до боротьби, але ж без досвіду й без технічного опорядження та харчових припасів, віддавали себе в розпорядження гетьмана. А тимчасом надходили жнива й треба було подбати про збори, які під час війни для гетьмана мали неабияке значення, — тим більше, що не було надій на якесь недалеке замирення. Гетьман готував харчові припаси, передбачливо зосереджував їх на Запоріжжі й вияснявав: "Як мені буде зле, піду на Дон". Забезпечивши собі донську область, повів дипломатичні заходи серед

сусідніх потуг. Татари, що після Корсунського бою відійшли в свої сторони, більш не верталися, бо в Туреччині саме вибухла була революція проти султана. На татарську допомогу за таких умов не було жодних надій і Хмельницький був змушений відкласти дальші бойові дії проти Польщі аж до часу, коли будуть поладнані внутрішні турецькі справи. Заходи гетьмана йшли в напрямі прискорення висліду революції. Дипломатичними заходами й грішми йому вдалося прискорити настановлення нового султана, який заново підтвердив союз з Україною і погодився на висилку потрібного контингенту татарського війська, хоч і сам потребував людей на війну проти Венеції.

Друга поважна небезпека загрожувала від півночі. Московський цар, згідно з військовим договором з Польщею, поставив на польському кордоні 40.000 війська, готового допомогти Польщі в війні з Туреччиною. Польща робила заходи, щоб використати це військо проти України, але сама не була готова як стій розпочати бойових дій. Справа затягалася і Хмельницький зручно використав важке положення Польщі: він запевнив собі нейтральність Московії і царське військо уступило з кордонів Польщі.

Та одночасно Хмельницький вів переговори і з Польщею. Ці розмови були на руку і Хмельницькому і Польщі, бо затягували дальшу бойову дію і давали змогу обом сторонам підготуватися до недалеких неминучих розправ. Ні Хмельницький ні Польща не брали поважно цих взаємних дипломатичних ходів. Лише в Варшаві вважали їх ознакою військової слабости гетьмана. Це переконання було таке поширене, що навіть посол бранденбурського електора, а який був у васальській залежності від Польщі, не радив йому, електорові, висилати допомоги полякам, бо вона, мовляв, зайва. В тому часі саме помер король Володислав IV, і це ще більш поглибило внутрішні непорядки в Польщі, викликані розгромами, жовтоводським і корсунським, та взаємними обвинюваннями й докорами. Одночасно ж — зорганізовані на швидку руку князем Я. Вишневецьким польські збройні відділи розправлялися з українськими повстанцями, і це давало матеріал для дальших нещирих переговорів.

Врешті Хмельницький, поладнавши всі ці справи, вирушив на захід і започаткував бойову операцію, у висліді якої прийшов відомий бій під Пилявцями.

Українське військо. Хмельницький не старався збирати великої маси бійців. Навпаки, через коротку підготову не встиг ще був зібрати відповідних харчових і бойових припасів, і тому рад-не-рад мусів ставляти якість війська вище кількості. Надмір добровольців-повстанців вислав у подальші терени для партизанських дій, а біля себе залишив добре озброєну, вишколену й свідому частину, що складалася головню з запоріжців, реєстрових козаків та з добірних повстанчих груп.

Число українського війська оцінюють різно. Польські історики, спираючися на тогочасних джерел, подають фантастичні числа: яких 150 — 200 000 війська.

Зокрема ж — Шайноха нараховує в Хмельницького:

70 000 панцирних військ, 16 000 загін полковника Кривоноса, 40 000 черні; Міхаловський: 180 000, в тому 20 000 кінноти; інші ж: джерела подають 12 полків по 15 000 люда. Забуський, що в тому часі перебіг до поляків і згодом з ласки короля був

кандидатом на гетьмана України, подавав число українського війська на 100 000, — з того дві третини не озброєні; реєстрових нараховував на 2 000.

З-поміж польських істориків одинокий Гурка, спираючись на новіших дослідях, стверджує, що число війська Хмельницького не переходило кільканадцятьох тисяч, — в тому 3 000 татар.

Українські джерела подають реальніші числа: Каменський — 6 000 козаків (без татар), а Величко — 5 000 козаків і 5 000 татар Тугай-бея. Насправді то, відрахувавши загони, вислані в терен, Хмельницький в бою під Пилявцями не мав більше як 6 000 козаків і 3 000 татар.

Мабуть, маючи на увазі повстанців, що їх Хмельницький порозсилав додому або на диверсії, поляки оцінювали українське військо з погляду військового вишколу дуже низько.

Спираючися на висказах польської шляхти, що втікала з України, або дезертирів, як от Забуського, вони радо потішали себе вістками, що, мовляв, у Хмельницького саме "хлопство", яке не встоїть перед напором польських кінних хоругв, і далі — що оце "хлопство" п'яне, без дисципліни й голодне, що в таборі Хмельницького шириться дезерція. Особливо тішили польську військову опінію вістки про те, що Хмельницький стоїть в полі без польових укріплень та що 2 000 реєстрових чекають лише нагоди, щоб перейти на польську сторону. Усі ці вістки привели до того, що поляки були певні перемоги і з українськими силами майже не рахувалися. Були тоді в Варшаві й такі голоси, що, мовляв, українців вистачає розігнати нагаями або — що вистане зовнішнього блиску добре й багато озброєного війська, щоб уже самим багатством спаралізувати Хмельницького. Та однак виявилось, що ті, які мали лише "самопали, жемєне, конопне попреньгі, дери, гунькі, кіндякі і худе серменьгі" (Твардовський: Война домовая з козакі...), і бойовим духом, і дисципліною, і любов'ю до батьківщини, стояли вище від шляхетських ватаг, озброєних блискучим золотом і сріблом.

Польське військо складалося з двох груп: одної офіційної — з трьома регіментарями у проводі: Заславським, Конєцпольським і Остророгом, а другої магнатської — з Вишневецьким, Тишкевичами, Осінським та іншими. Обі групи були до себе наставлені неприязно: ішлося про особисті амбіції регіментарів і Вишневецького, який не збирався підчинятися офіційному проводу. Через те годі було на час перевести зосередження військ, а з тим і розгорнути бойові операції згідно з пляном, складеним трьома вождами. Бо коли Заславський організує скупчення війська на 14-те серпня в в Глинянах то Вишневецький в тому ж часі перемовляє людей до своєї групи і зосереджує її біля Костянтинова. Щоб протиставитись цій акції Заславський 26-го серпня пересувається з двома тисячами людей, — себто з усім військом, яке дотоді наспіло на збірний пункт, — на Збараж-Човганський Камінь, щоб бути ближче до групи Вишневецького. Одночасно ведуться переговори поміж верховодами обох груп. Врешті під впливом вістки, що українське військо підступило й отаборилося на пилявецьких полях, — обі групи об'єднуються і 1-го вересня прийшло остаточно до порозуміння поміж Заславським і Вишневецьким.

Об'єднане польське військо було доволі чисельне і добре озброєне. Числа тогочасних джерел не набагато розходяться поміж собою так, що силу поляків можна устійнити на яких 30 — 40 000 люда без доволі таки чисельної служби, яку шляхтичі постійно возили з собою. Поляки, що рішили подіяти на українців психологічно: своїм багатством, — зібрали все рухоме майно, до речі, зовсім непотрібне на военній виправі. Через те табір польського війська був незвичайно великий і дуже утруднював полякам похід та маневрові рухи. Поодинокі тогочасні й новітні історики оцінюють числовий стан польського війська так:

Грушевський — 30 000 люда, без служби, якої число кількакратно переходило числовий стан бойових відділів;

Мужиловський — 120 000 люда і 100 гармат;

Корзон — 36 000 люда, 200 000 служби, 12 000 возів і 80 гармат;

Каменський — 30 000 люда;

Радзівіл — 40 000 люда;

Голінський — 30 000 люда, понад 30 000 служби та понад 50 000 возів;

Твардовський — понад 30 000 люда і понад 90 000 служби;

Жечицький — 36 000 добірного бойового стану;

Машкевич — 40 000 люда;

Рудавський — 40 000 бойового стану, 200 000 челяді, 150 000 возів;

Гановер — 80 000 люда і 150 000 возів.

Справді, поза самими вождями, яких Хмельницький з презирством прозвав "Перина" (Заславський), "Латина" (Остророг) і "Дитина" (Конецпольський), — в польському війську були зібрані найкращі бойові сили, що ще були залишилися після розгрому під Жовтими Водами й Корсунем. Всі вони прибули із своїми хоругвами і, без сумніву, представляли добре вишколене військо, в додатку доповнене ще й знаменитою німецькою піхотою.

"Кінний люд добрий, — пише тогочасний мемуарист, — але пішло мало і той абиякий. Вибрались панята не так із залізом, як із сріблом і золотом. Щоб хоч і останнє добро продати, але розкішно вбратися". Голінський з'ясовує коротко: "Що панек, хцял биць гетманек", а Жечицький стверджує: "*disciplina ordo nullus*". Назагал серед шляхти панували постійна незгода, непослух і роздори, — а все воно мало свою причину в лихому проводі, що не був спосібний удержати твердо в руках розгуляну шляхту. У війську запанували погані відносини через недостачу грошей на виплату жолдів: ті гроші оставали в кишенях польських старшин. З тієї ж причини, але теж ще й з доброї привички — польські вояки грабували населення. Рудавський каже, що "всі жили з невиплачених жолдів, а поспільство з плачем тягне за панами. Околицю грабували наче вороги. Обманули Річпосполиту! Комісарів багато, а поради мало".

Розгнuzданість доходила до того, що з військом тяглося багато жінок, — хоч це й було строго заборонено. Найвищі військові достойники везли з собою в колясках жіноцтво, часто переодягнене в чоловічий одяг: вони після бою здебільша попали в козацькі руки.

З визначніших військових в джерелах занотовано такі відомі історичні ймення: Заславський з 2 000 кінноти, Конєцпольський з 4 000 кінноти, Остророг з 2 000 кінноти, Фірлей з 12 хоругвами кінноти, Кисіль з 12 хоругвами кінноти, Тишкевич з 1 200 кінноти, Вишневецький з 12 000 добірного війська, Потоцький з 1 500 кінноти, Любомірський з 1 500 піхоти, Денгоф з 12 компаніями німецької піхоти, Осінський з 1 регіментом німецької піхоти, Роздражевський з 1 регіментом драгунів, Пшиємський з артилерією (80-100 гармат).

З того бачимо, що Польща зібрала все, що лише мала найкраще, і приготувилася до головної розправи з Україною. Переконана про свою велич, засліплена маґнатськими матеріальними багатствами, не бачила й не хотіла бачити, що проти неї став народ під новим провідником, який почав велику гру і мав до цього достатні моральні сили та неменше багатство, — бо багатство духа й міць з'єдиненого народу.

Вступні операції. Ще під час початкового зосереджування обох військ Хмельницький провадив військові диверсії сільськими повстанцями щоб опізнити скупчування польського війська.

З диверсійними діями розправлявся Вишневецький, і хоч поміж гетьманом і польським урядом велися мирові переговори, то такі взаємні сутички були криваві. Згодом ослонні операції прибирають на силі. Кривоніс і Ганджа оперують поважнішими кількатисячними загонами на Поділлі й на Волині та займають Полонне, Бар, Остріг, а врешті й Костянтинів. Захвачення цього міста для поляків було особливо неприємне. Воно лежало на шляху," кудю йшла підготовка польських збройних сил, та ще спиняло їх у дальшому поході на схід проти Хмельницького. Врешті, коли українські відділи почали; оперувати на тилах польського війська, — в околицях Львова, Снятина й Збаража, мобілізація польських сил зовсім заламалася. Бачимо отже, що Хмельницький переводить свої операції офензивно, і то далеко на польських тилах, а поляки лише "відгризаються" силами Вишневецького та не виходять далі на схід — поза свої головні сили.

Виділивши велику частину своїх військ для переведення цих операцій, Хмельницький вирушає з кількатисячним військом 6-го липня з-під Білої Церкви на Паволоч і Гончариху. 18-го липня доходить до Гончарихи і затримується там до 29-го липня. Гончариха в тому часі стає військовим центром гетьмана. Там довершується зосередження військ, збираються вістки про ворога, туди надходять звідомлення з далеких бойових дій Кривоноса, Ганджі та інших. Туди теж на декілька днів повернулися були Кривоніс і Ганджа та після військової наради перейшли на Поділля під Кам'янець Подільський.

30-го липня Хмельницький вирушив у напрямі Пилявців. Ішов помалу і стежив за діями поляків. Під Пилявцями зайняв кращі бойові позиції, а полякам оставив лісистий горбкуватий терен.

Звідсіля зробив випад на Костянтинів, зайняв місто 5-го серпня, але після декількох днів завернув назад під Пилявці, залишивши в Костянтинові залогу. Цей маневр мав на меті спинити похід польського війська, якщо б такий похід загрозив ще

неприготованим позиціям козаків, а далі — перетворити Костянтинів в оборонний форт, який до слушного часу спинював би головні польські сили.

До поляків тимчасом доходили різні неймовірні вістки. 22-го серпня Кисіль довідується, що в Хмельницького є 180 000 кінноти і 30 000 татар, а 3-го вересня Остророг доносить знову, що татари ще не перейшли Дніпра. 5-го вересня польський табір хвилюється, що татари оперують біля Львова (це були диверсійні українські загони), а Хмельницький стоїть п'ять до шість миль від передових польських застав. 10-го вересня польська розвідка донесла, що Хмельницький узяв Костянтинів і з головними силами стоїть під Красиловом, а менші козацькі відділи зайняли Сатанів. Один з-поміж багатьох розвідувальних під'їздів вернувся 12-го вересня з вісткою, що Хмельницький переконаний, нібито польські сили не переходять 2 000 людей.

В неділю вранці 12-го вересня поляки вирушили проти українських сил. Ішли обережно, а пройшовши дві милі, довідалися, що Хмельницький саме залишив Костянтинів і завернув під Пилявці. Ця вістка втішила поляків і піднесла на душі навіть невинувачену й збідовану службу.

Шлях до Костянтинова був доволі трудний. Численні переправи й багниста околиця — дуже утруднювали похід війська, обтяженого неймовірним числом зайвих возів, багатих "креденсів", величезної кількості напитків, строїв і багатющої оздобної зброї. Ці переправи й теренові перешкоди були обсажені українськими заставами, які не тільки спиняли польський похід від фронту, але теж насакували з боків і з заду на польські табори та примушували поляків просовуватися вперед дуже обережно.

Під час трудної переправи, на Росолівці, яких дві милі від Костянтинова, около двісті козаків заатакувало польську передову частину. Від несподіваного обстрілу поляки потерпіли дошкульні втрати.

Від 17-го вересня тяглася кількаденна перерва почерез багнисту річку Случ, небезпечна ще й тим, що козаки все частіш стали насакувати на поодинокі частини польського війська, яке під час переправи не могло як слід оборонятися. Поляки діставали вогонь звідусіль, а ліси, кущі й багна були обсажені козацькими засідками. В околиці, головнo ж на шляху позад польського походу, спалахували дрібні селянські диверсії, ведені досвідченими козаками. Польський похід довжився, а Хмельницький сидів у пилявецькому замку — малій, лихій твердині, що її поляки згiрдливо прозвали "курником". Сидів і не рухався з місця; з того поляки знову стали здогадуватися, ніби гетьман просто боїться протиставитися польській мілітарній потузі в полі.

Зрештою поляки почувалися добре: з собою везли багацько добірних харчів і пашу; кожен постій це була добра нагода попоїсти і поп'янитися. Не дуже й бентежили їх вістки про те, що козаки знищили Сатанів, Гусятин і Опришківці. Заскочили їх аж дальші вістки, що наспіли 18-го вересня, — про захоплення козаками Теребовлі й Яворова. А Хмельницький сидів на місці, не втікав, ні не виходив проти поляків, зате ж постійно провадив виснажливі для поляків диверсійні операції.

Ще 17-го вересня прийшли полякам нові відділи зтяжного полка королевича Карла. Були це німці під командуванням польських старшин. Щоб забезпечити власний

тил поляки рішили вислати декілька тисяч люда на Волинь і в Галичину, щоб зліквідувати українську диверсію. До цього навіть визначено Кисіля на його ж бажання, але цього рішення не виконано. Опісля польські учасники походу говорили; що, мовляв, Кисіль хотів таким способом оминути небезпеку від бою з козаками.

Коли передові частини поляків підійшли під Пилявці ще 13-го вересня, то головні сили станули під Костянтиновом затримані козацькою залогою, що налічувала яких 4 — 5 000 люда. Зразу почались герці і того ж таки дня поляки почали штурмувати місто. Вперед рушили полки Вишневецького, Денгофа і Конєцпольського. Поляки наступали увесь день, — без успіху, і ввечері відступили з чималими втратами. Головною причиною цього наступу було те, що польські сили були розставлені і розтягнені на переправах. Передові частини доходили до Пилявець чи то й стояли вже там, інші ще переправлялися в декількох місцях, при чому головно мусіли були добре забезпечити бічні переправи на Чирівці і біля Кузьмина.

Другого дня вранці поляки готовилися до боїв, але застали порожнє місто: вночі козаки опустили становища, бо дальше спинювання польського походу Хмельницькому було вже непотрібне. Хмельницький знав уже силу польського війська і говорив, що доброго вояка в поляків — десять тисяч, а решта це — "жиди" (себто — торгівці).

Становище гетьмана добре не було: татари спізнилися, порівняно до поляків його військо було числово слабе, не було достатньої кількості кінноти, а свіжі частини повстанців не були добре вишколені для "клясичних" боїв у полі.

Зайнявши Костянтинів, поляки скликали військову нараду. Назагал переважала думка, що спішитися немає чого, бо Хмельницький не має сил, щоб протиставитися. Зате розбіжні були погляди, що діяти далі: залишатися в Костянтинові й чекати Хмельницького та знищити його, а чи вирушити під Пилявці і розбити українське військо, поки прийдуть татари. Остаточно вирішено таки йти походом далі, розраховуючи на те, що сама козацька піхота не зможе встоятись перед сильною польською кіннотою. Думка була правильна, — та поляки не врахували воєнного таланту гетьмана, який у цьому випадку однак зумів, зручно маневруючи, не тільки встояти, але й доказав, може, перший в історії, що продуманим маневром можна повалити, здавалося, несхитну доктрину про вищість кінноти над піхотою в відкритому бою.

В середу 19-го вересня всі польські відділи станули під Пилявцями; козаки зустріли їх вогнем. Численні дрібні, але криваві, сутички переконали поляків, що це не жарти, — і вони почали окопуватися.

Терен бою. Оба війська розділювала багниста й розлита від дощів річка Пилявка або Синява, нині Ікава. Довкруги терен поперетинаний ярами, зарослий лісом, багnistий. Козацький табір розташувався на високій рівнині біля містечка Пилявець. Козаки зайняли саме містечко, а в замку примістився головний штаб. Рівнина, зайнята козацьким табором, тяглася до села Пилявки; попереду табору від річки залишено вільне поле — як бойове передпілля. Осередок козацького табору був у горбкуватій околиці. Щоб іще більше утруднити полякам наступ піонерські відділи перекопали

греблі і вода залила сіножать. Одночасно до самої річки покопано рови, якими козаки непомітно могли підходити близько під польський табір. Оба береги річки, — а тим самим і оба ворожі війська, — сполучувала гребля: її козаки зразу ж зайняли на обох берегах річки. Ця гребля на польському боці була обсаджена двома сильними козацькими заставами з міцними польовими укріпленнями ("блокгавзами") та двома шанцями. Лівим крилом українського війська командував полковник Півторакожух, правим полковник Кривоніс; передовими частинами центру — полковник Чорнота.

Терен польського табору було видно як на долоні, і поляки окопували його й розташувалися у Хмельницького таки на очах. Поперетинаний ярами терен годі було окопати й окремі польські відділи чи полки стояли таки на осібних горбах. Тимто польський табір займав великий обшир — "милю довкруги", — що його власне й на половину годі було б заповнити військом. Безліч возів і служби збільшувала замішання, зв'язок поміж частинами був утруднений. Поляки стали почувати себе непевно і боялися бойових "фортелів" Хмельницького, знаючи вже, що противник — людина вирахувана, сталевих, холодних нервів. Провід був у руках трьох "регіментарів"; з них кожен наказував окремо, до того ж завжди інакше, ніж другий, а в висліді — полки слухали своїх безпосередніх начальників. Не було ні добрих під'їздів, ні розвідки в терені, ні врешті сторожі.

По воду для війська і коней треба було ходити до річки. Через стрімкий беріг, козацькі "блокгавзи" і обсаду річки — постачання водою було зв'язане з небезпекою для життя і з постійними сутичками. А врешті для самого бою поляки мусіли аж здобути греблю і боротися на передпіллі козацького табору, визначеному попередньо Хмельницьким.

Бій. Перші герці, що відбулися зараз таки після приходу головних польських сил, по обох сторонах мали за головний мотив показати легковаження для ворога і власну перевагу. Поляки вдарили на психологічний момент. Вони висунули найкраще і найбагатше військо: "uszykowane, wietne, ozdobne pokazywali nieprzyjacielowi, aby go wielkoci i strachem do pokory przyprowadzi" (Міхаловський).

Хмельницький вислав не так досвідчених козаків, як радше повстанців, зорганізованих в останніх часах. У проводі герцювальних гуртків стояли однак досвідчені старшини, а як допомогу вислано теж чисельну татарську кінноту. Так гетьман полякам давав зрозуміти, що не вважає за потрібне на герці висилати кращих бійців, але вистане просто селянських ватаг. Одночасно ті свої відділи гетьман підтримував артилерією, яка поляків пригнобила: "na naszych huk poszed, a szer w ruch podniys".

Ці сутички велися головно за опанування греблі. Поляки докладали всіх зусиль, щоб захватити греблю в свої руки. Це ж дало б їм змогу безпечно брати воду для коней і для війська. Зараз же в понеділок 21-го вересня декілька польських хоругв під проводом Йордана переправилися крізь багна повище козацького табору і вдарили на нього від заду. Одночасно Осінський сильним ударом відкинув козацькі застави, що були при греблі, зайняв її і укріпився по козацькому боці річки. Це й була чудова

нагода перейти річку і головними силами вдарити на український табір. Але поляки стали радити, що їм робити, і так прогайнували нагоду для безпосереднього бою з Хмельницьким; тим самим зручний маневр Осінського не був використаний і залишився без тактичного закінчення.

Другого дня під вечір українські піхотні відділи відбили греблю і укріпили її ще сильніше по польському боці. Одночасно головний козацький табір зміцнено від сторони поляків високим валом.

Третього дня вранці почалися дальші бої за греблю. У густій мряці польські відділи змішувалися, а Хмельницький стосував свої характеристичні маневри: козаки несподівано підходили ровами, засипували поляків вогнем, а коли противник наближувався, втікали цілими громадами. Звідси то поляки потішували себе, що перебіг боїв дає запоруку на щасливе закінчення кампанії, бо ж "цілі козацькі сотні втікали на вид кількох поляків". Це був однак тактичний маневр Хмельницького, який отак підготовлював заманення поляків у тактичний мішок, що його опісля й блискуче виконав у головному бою. Але були й розважні польські голоси, які розуміли, що це якийсь підступ, бо з недовір'ям ставилися до рухів українських відділів і до тактики Хмельницького, який давав дивні накази своїм людям, "ustawijc larwy przed oczyma i strachy", — у густій, як молоко, мряці. Як виглядали ці "лярви" й "фортелі", нині докладно не знаємо.

Фронтальні бої Чорнота вів так, що козаки використовували покопані рови для малих тактичних маневрів: підходили ровами під польські застави, втягали в терен польську кінноту, появлялися несподівано й обстрілювали з ровів, та зникали назад щоб вдарити на поляків вогнем у новому місці.

В цей спосіб, напр, впродовж одного дня — у вівторок "самопальники" Чорноти знищили декілька хоругов князя Корецького і хоругву Ляща; яка тисяча людей лягла тоді на полі.

Вночі на середу 23-го вересня, саме під час воєнної наради поляки почули з козацького табору густі мушкетні стріли. Спершу думали, що це козаки б'ються поміж собою, але остаточно перемогла тоді думка, що це українське військо вітає татар, які приходять як союзники. Згодом виявилось, що головні татарські війська ще не прибули. Постріли і радісні вигуки в козацькому таборі це був привіт для перших татарських загонів — у силі яких 3.000 люда. Здогадуються, що Хмельницький, пригтовляючи головний бій, саме хотів отак вплинути пригноблююче на польські війська і гучно вітав татарські загани так, неначе б то прибув сам Тугай-бей. Насправді ж татари прибули вже аж після бою — в п'ятницю 25-го квітня і зразу тоді вирушили на Львів.

Хід польської воєнної наради ґрунтовно змінився. Коли спершу польський військовий провід задумував наступати на "курник" Хмельницького, то після музики й гамору з козацького табору тут стали думати про відступ. Дальші наради відбувалися вже нервозно й хаотично.

Ранок 23-го вересня прокинувся окутаний густою мрякою. Досвіта Хмельницький вивів свої полки в поле. Лівим крилом командував Кривоніс, правим Півторакожух,

який зараз переправився на той беріг річки і станув на рівнині ліворуч від польського табору. Центром війська командував полк. Чорнота.

Супроти цього поляки теж стали виводити війська і приготуватися до бою. Бойове шикування йшло пиняво і не в найкращому порядку. Відділи губилися в нерівному терені, по ярах і пролісках та — в густій мряці. Врешті, коли все було готове, найкращі польські відділи вирішили здобувати греблю, без якої годі було думати про добре вишикування війська. У бій кинено найкращі кінні відділи: судомирський (сандомерський) полк, чотири хоругви Суходольського, полк Осінського та різні допоміжні хоругви й відділи.

Почався бій — із застосуванням характеристичної тактики Хмельницького. Кривоніс нагло вдарив на праве крило поляків; центр під Чорнотою після короткого спротиву залишив греблю, на правому ж козацькому крилі велася гостра перепалка з Півторакожухом.

Польська кіннота, обстрілювана з боків, побачила перед собою порожнечу і змогу легко захватити греблю. То ж — з усіх сил рванула на греблю і далі перейшла на другу сторону річки, женучись за відступаючими піхотними відділами Чорноти. Інші ж кінні польські відділи стояли позаду в резерві під проводом Вишневецького, Конєцпольського й Остророга. Мабуть, ці полководці оцінили цю ситуацію так, якою вона й була: Чорнота втягнув польську кінноту в тактичний мішок. Вони вирушили на підмогу в хвилині, коли козаки пристанули й почали густу пальбу по польській кінноті. Польські хоругви, що були з розгоном увірвалися на болотнисту рівнину, нагло з усіх сторін опинилися під сильним вогнем. По ровах, що їх було нерегулярно покопано, засіли козаки й звідусіль обстрілювали поляків. Фронт же ж тримали лави козацької піхоти. Поляки розгубилися, домагання про допомогу залишилися без відповіді: польська піхота стояла в лавах біля свого обозу й чекала наказів; а цих наказів — не було. Врешті рушили на підмогу волинці Кисіля, але й їх розбито, ще поки встигли дійти до греблі, їх знищив Кривоніс, обскочивши від заду та з боку. З-поміж хоругов, що були кинуті в перший бій, не вернувся ніхто і тільки Осінському вдалося втекти в останній хвилині. Резервові полки Вишневецького, Конєцпольського й Остророга зазнали дошкульних втрат і вже лише рештки завернули назад.

Поляки втратили віру в свої сили і впали на дусі. Ніяк таки вже не вдалося кинути в бій піхоти. "Wojsko sae serce stracio", — пише очевидець. Надходив вечір, а тимчасом у погоні за ворогом українська піхота дійшла аж до перших валів польського табору. Сам Хмельницький із штабом був у перших рядах і підбадьорював козаків:

— За віру молодці, за віру!

Темрява перервала дальший бій. Козаки завернули над річку, а поляки таки ще на конях зробили воєнну нараду. На ніч козаки відійшли до свого табору.

Ситуація була безвиглядна. Найкраща сила поляків — кіннота була знищена козацькою піхотою. Панські хоругви теж дуже потерпіли, навіть ті, що вже наприкінці були доскочили на підмогу. "Не знаємо, що далі було, — писав згодом Кисіль, — щиро мушу написати і кожний це признає, що заледве половина війська нам осталася та й ця

решта втратила духа".

Польська військова нарада тривала геть аж до 23-ої години вночі. Вирішено відступити оборонною рукою на Старокостянтинів — "комонником". Рішили теж при відступі взяти частину воєнних возів щоб частково йти табором, бо, — як писав Остророг, — поляки без охорони заставленими возами в бою довго не видержують та йдуть у розсипку.

На причину для такого рішення відступати склалися оці міркування:

1) безвиглядне бойове положення — тим більше, що терен польського табору зовсім не надавався до оборони на місці;

2) загроза від українських повстанчих операцій на тилах, а з тим — відрізання шляхів зв'язку з польськими землями і постачання харчами та пашею;

3) в наслідок знищення польської кінноти поява татар означала б кінець для польського війська. Перевага бо кінноти по стороні Хмельницького уже зовсім таки виключувала б усякі вигляди на успішний відступ.

Львів (з малюнку 1617 року)

Під Старокостянтинівим рішено підшукати на табір нове пригоже місце.

Рішення — рішенням, але кожен — як виявилось — думав про себе і про те, щоб якнайскоріше вирватися з небезпеки та врятувати особисте майно. Шляхта почала навантажувати вози і безладно залишати табір. Військо й прислуга, побачивши, що діється, почали й собі збиратися, відбувати наради, а згодом на власну руку теж втікати. Напруження переходило всякі межі. Близькість небезпеки, непевність щодо кожної хвилини, ніч, а врешті — очевидна втеча відповідальних начальників — доконали решти.

Усіх огорнула паніка. Першим утік Вишневецький і він таки перший прибув до Львова. Втікали всі, хоч ніхто й не гнався за ними. "Втікають усі в світі, — нарікає Кисіль, — і я з моїм здоров'ям втікаю за ними, а не знаю — куди".

Арцішевський і Осінський — останні могікани — рішили рятувати, що дасться: наказали позапалювати льонти на списках і порозставляти на валах та по таборі, щоб обманути козаків; мовляв, польське військо ночує в найкращому порядку в таборі.

Зі сходом сонця прийшли в польський табір довколишні селяни продавати харчі. Там застали вже тільки рештки війська й чурів, які ще не встигли були втекти і грабували табір.

Повідомлені про те козаки спершу подумали, що це підступ, але згодом впали в польський табір і вирізали тих, хто там ще остався. Недалеко табору відходив Осінський з гарматами й 800 людьми піхоти. Козаки покищо не гонили за ним. Тільки деякі групи зводили дрібні сутички з Осінським і залишили його в спокою. Аж біля полудня Хмельницький зорганізував погоню за поляками. Відділами погоні командував Кривоніс. Вже на переправах згинуло багато втікачів, головню ж на Случі під Костянтинівом. Там до ноги вигинула німецька піхота Гізи й Осінського. Деякі польські частини встигли замкнутися в місті, але 25-го вересня Кривоніс без труда здобув Костянтинів і безпощадно висік польську залозу. Ледви сотня німців добилася до

Бродів.

26-ого вересня Хмельницький прибув до Костянтинова, залишивши головні сили на побойовищі. В Костянтинові відбулася нарада щодо дальших плянів походу. Рішено вирушити на захід, щоб піддержати динаміку повстання і знищити решту живої сили Польщі.

Після декількох днів, що їх зужито на поділ здобичі й на очищування околиці від недобитків, головні сили Хмельницького вирушили на захід.

Здобича, що її захватило українське військо, переходила всякі сподівання. Поляки покидали врешті все майно, щоб не обтяжувати себе і врятувати хоча б саме життя. В неволю попав мало хто, бо козаки, знаючи про дальший похід на захід, не могли обтяжувати себе полоненими. При житті залишено лиш визначних поляків, як от Сенявського, Пшиємського, Потоцького, Каліновського тощо. Найбільше ж у полон попало жінок, яких нараховують аж п'ять тисяч! При втечі з табору вигинула головно челядь, бо знатніша шляхта, маючи досвід із Корсунського бою, подбала найперше забезпечити своє життя.

Два тижні після Пилявецького бою Хмельницький, "родовитий козак, людина вчена й добрий вояк", — як характеризує його стара польська хроніка, — станув з усіми своїми силами під Львовом.

Завваження. Про перемогу українського війська над польським вирішили під Пилявцями ті самі чинники, що і в обох попередніх боях. Всі ці бої це не були пересічні тактичні операції. Під Пилявцями також зустрічаємо докази високого воєнного таланту Хмельницького; він виступає ще яскравіше, як візьмемо до уваги загальні військові методи гетьмана, а саме його стратегію знищення. Недостачі й хиби польського війська та його проводу — це справді негативні сторінки, але тільки порівняно з українським військом і його вождем, або в порівнянні з тими уявленнями, що їх сьогодні маємо про добре військо, про його завдання та обов'язки.

Натомість у порівнянні з тогочасними європейськими збройними силами поляки не були ані гірші ані кращі від таких же військ кінця тридцятьрічної війни.

Українське військо як цілість та окремий український вояк — визначилися такими прикметами й дали такий зразок армії й вояка, що їх заледве після півтора сотні літ зрозуміли в Європі.

В бою під Пилявцями рішає, крім мужви, творча думка гетьмана. Перше, що ясно проявляється в пилявецькій акції, — це незвичайна чуйність Хмельницького. Свідомий того, що поляки зібрали не лише великі скарби Речіпосполитої, але також усеньке найкраще військо, гетьман дбайливо зберігає свої сили для вирішної розправи, — а в міжчасі займається дрібнішими боями здовж річки, а які й повинні були утруднювати полякам доступ до води.

Хмельницький не може наперед знати, де докладно отабориться польське військо, і тому козацькі застави покищо не опановують річки й її північного берега. Навпаки, захоплення переправ і греблі — наступило аж після приходу й отаборення польського війська, а це вказує на дуже вміло й незаметно проведену обсаду річки, Табір без води

довго вдержатися не міг і було ясно, що поляки або схочуть запевнити собі вільний доступ до річки, або перенесуть табір куди-інде, або ж — відступлять, тому всю увагу Хмельницький присвятив переправам і греблі. З ходу бою бачимо, як поляки мусіли постійно відбивати лівий (півн.) беріг з рук козацьких застав Чорноти і, очевидно, з того приводу зазнавали втрат у конях. Зате український табір не був zagrożений нестачею ні води ні паші.

Сам Хмельницький, затримавшись в пилявецькому замку, недалеко від річки, — мав змогу постійно перевіряти не тільки розвиток боїв за річку, але також бойовий стан і цінність польського війська. При такій підготові і вгляді в саме поле бою не дивно, що Хмельницький рішився перейти до вирішного бою без кінноти, захоплюючи в наступі всі переправи й греблю таки перед фронтом польського табору. Після цього Хмельницький наступає на самий табір. Він не стоїть безрадно, — як це трапилося було з поляками, коли переправи захопили були вони.

Гетьман має однак поважну перепону, а саме, — в силі польської кінноти, тому ліквідує її не тільки прямим боєм, але й незвичайно проворним маневром — пасткою. Деякі українські передові частини завертають назад і залишають ворогові греблю. Саме греблю! Тудою може пройти більше число війська й кіннота без перешкод. Інші українські частини, що боронять переправ-бродів, залишаються на місці. Поляки дають себе заманути в пастку. За козаками, що вдавали втечу, впадає два полки й декілька хоругв польської кінноти — в саму середину головних українських сил.

Розгром цих полків — не лише від'ємно діє на боездатність поляків, але — що головне — ліквідує велику частину польської кінноти. Решті ж поразка власного війська відбирає моральну силу, якою в поляків була певність щодо перемоги та ще почуття високої цінності кінних хоругв. Цей цікавий маневр, — де піхота знищує кінноту, — належить до рідких випадків тогочасної бойової тактики.

Це майстерний чин гетьмана, а його оригінальність і рішучість вказують саме на небуденний бойовий талант великого вождя.

Треба також відмітити цікаву акцію Кривоноса на польське крило — улюблений маневр Хмельницького. Без сумніву, якби орда була під Пилявцями, — то з другої сторони польського табору — була б тоді поведена також: фланкова акція татарської кінноти...

У поляків основним моментом, який вирішив про вислід Пилявецького бою на їхню некористь, було безприкладне легковаження українських сил. Таке легковаження це джерело всіх дальших невдач і істотних недоліків польського проводу. Інші як недоліки в них ще такі:

1. Млявість їх розвідки доходила до того, що поляки навіть не знали, чи при Хмельницьким є татарське військо чи ні. Єдине джерело відомостей для поляків були бранці-козаки, а з-поміж них велике число попадало в полон, мабуть, з наказу гетьмана. Ці бранці подавали дотепно вигадані й зумисне підступні відомості, — саме такі, які й були потрібні Хмельницькому, щоб приспати в поляків чуйність.

2. Зайве обтяження табору не дозволяло польському війську виконувати скорі й

рішучі рухи та ще причинювалося до морального упадку війська, — а яке знову в першу чергу старалося забезпечити своє приватне майно, залишаючи істотні справи на дальшому пляні.

3. Недостача провідної думки, що своє джерело мала також у легковаженні противника. То ж не диво, що в зустрічі з продуманою українською акцією поляки були безраді. Здобувши переправи, справді не знали, що робити далі. Іти боєм проти козацького табору з тими силами було б нерозважно, а покинути майно в таборі й стягнути усе військо на правий берег річки — на те вони ніяк не могли зважитися. Знову ж перетягати табір на південний бік річки було б і важко і недоцільно. Так і спинилися нерішено, а врешті завернули до табору, віддаючи в українські руки тяжко здобуті переправи.

Польська кіннота легкодушно загналася в пастку, придуману Хмельницьким, а воно також свідчить про те, що через надмірне легковаження козацького війська поляки навіть не припускали можливості якогось зручного маневру.

Отаке постійне вагання поміж забезпеченням свого майна і справою Речіпосполитої найяскравіше виявилось у втечі регіментарів і панських хоругв з таборами. Переважали приватні матеріальні справи. Очевидно, що така поведінка вождів — відповідно вплинула й на решту війська. Паніка, хаос і безладна втеча — це вислід легковаження українських збройних сил.

Пилявці завершують чергу перших боїв Хмельницького. Ці бої дозволили йому в дальшій поході на Львів-Замістя остаточно закріпити основні підвалини другої української держави.

БІЙ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ

(28-го червня — 10-го липня 1651 р.)

"Вони, хоч і відступають, ніколи не мають почувань переможеного".

(Наполеон)

Воєнні операції весною 1651 р. Польський сойм із грудня 1650 р., нехтуючи Зборівську умову з Хмельницьким з минулого року, схвалив військовий набір на українську війну в силі: 36.000 війська — з коронних країв та 15.000 війська — з Литви.

Але насправді то ці цифри зросли до поважної бойової сили, подібно, як і в часах польської експансії на Московщину за часів Стефана Баторія. Разом із службою, джурами та обозовою обслугою число польського війська переходило 100.000 люда.

Хмельницький докладно знав про все, що діється в Польщі, то ж негайно почав укріплювати прикордонну смугу зброєю й людьми. Пограничні польські збройні сили під проводом гетьмана Каліновського рушили зараз же під Бар.

У відповідь на все те Хмельницький розіслав універсали, наказуючи мобілізацію (лютий 1651). Головна квартира гетьмана була в Білій Церкві і звідси виходили мобілізаційні накази на всю Україну. Цілком правильно Хмельницький передбачив, що поляки задумують висунути свою операційну базу якнайдалі на схід — вглиб

українських земель, і тому рішив перевести зосередження українського війська можливо найдалі на захід; та наперед треба було витіснити збройні сили Каліновського. Зосередження українських військ почалося в половині травня 1651 р. в районі Гончарихи — Збаража і це гетьманове рішення заскочило поляків та вдаремнило їхній плян обсадити своїми військами район Старокостянтинова. З уваги на рішучу й несподівану акцію Хмельницького польський король Ян Казимир закинув свій первісний плян і почав збирати військо під Сокалем.

Щоб забезпечити собі безперервний хід мобілізації й охоронити перехід військ до визначеного району зосередження, Хмельницький ще на кілька місяців перед тим забезпечив ті терени ослонювальними полками передньої сторожі. Вони, ці полки, мали такі завдання:

1. забезпечити кордони, устійнені Зборівським договором, від польських передових полків,
2. зв'язати противника дрібними боями і
3. провести розвідку про стан і силу польського війська.

Операції передньої сторожі повинні б тривати аж до часу повної концентрації й осягнення боєздатності українського війська; це однак протягалось з причини пізнього приходу татарських кінних сил.

Передню сторожу становили вибрані полки під проводом таких досвідчених полководців, як Нечай, Богун, Ілляш Уманський, Пушкаренко, Глух, Криса й інші.

Полковник Нечай зі своїми брацлавцями, що оперували в районі горішнього Богу, зустрів сильну польську передову частину під проводом Каліновського.

Полк Каліновського складався з найкращих вояків німців, що перебули 30-річну війну й пішли на польську службу. Було це найдобірніше військо, яке в тому часі мала польська армія. Полк Каліновського налічував 12.000 німців, прекрасно озброєних і бездоганно забезпечених бойовим матеріалом.

В бою під Красним згинув полковник Нечай і це примусило брацлавців залишити зайняті місцевості. Каліновський просунувся в район Вінниці, Ямполя й Бару. Та в дальших боях із заслонними українськими полками Богуна, Глуха й полтавцями Пушкаренка Каліновський раз-у-раз зазнавав поважних втрат і остаточно був розбитий у бою під Липівцем, поміж Ямполем і Баром, де втратив більш половини війська, весь табор і всі гармати.

"Наступила страшна конфузія так, що пилявецьку перевищила" — записує польський сучасник (Мясковський).

І справді, Каліновський геть утратив свою боєздатність, не виконав завдання охорони, призначеного йому пляном Яна Казимира, та спішним маршем, відбиваючися по дорозі від українських бойових відділів, відійшов на південний захід. Остаточно пристанув на деякий час під Кам'янцем, де сподівався вільніше спочити й підсилити останки свого війська.

Та Хмельницький негайно вислав за ним полковників Джеджалия, Савича й Демка. Каліновський завернув тоді на північ і вирушив у сторону Сокаля, а Джеджалий

залишився на місці; під Кам'янцем він простояв декілька днів і очистив район від розсіяних польських частин. Савич і Демко пішли за Каліновським, здігнали його над Серетом біля Копичинець та розбили. Поляки знову залишили табір і гармати, що їх дістали були від кам'янецької польської залоги, і здештовані втекли "комуніком" на захід. Хмельницький очікував Каліновського під Тернополем, але не діждався його, бо той, побоюючися засідок, прямував бічними шляхами на Сокаль. Отак Хмельницький зліквідував польські заслонні прлки.

Литовський великий гетьман Януш Радзівіл (з гравюри в "Theatrum Europaeum" VII, 1663)

Багато уваги присвятив гетьман теж Волині, Підляшшю і Смоленщині, де треба було забезпечитися перед литовськими збройними силами та зв'язувати загонами війська Радзівіла.

Смоленські заслонні відділи були слабкі; вони складалися головню з тамошніх селян-повстанців, незорганізованих, недостатньо озброєних і через те й невеликої бойової вартости. Регулярне козацьке військо було нечисленне, всього около 4.000 козацької кінноти, 3.000 обозних людей, сім гармат і 6.000 татар. Проводив тим відділом полковник Тарасенко. Та не зважаючи на таку свою числову слабкість, полк оперував з незвичайним успіхом, займаючи в бою Рославль, місцевість дуже важливу із стратегічного погляду.

Розставлені вздовж литовської границі козацькі полки в основному мали лише берегти визначених для себе районів і спостерігати, згідно з наказом, за можливими рухами литовського війська. Однак насправді то з обох сторін відбувалися часті наїзди. Козацькі полки були розділені так, що частина полку Ніжинського й Чернігівського охороняла кордон горішнього Дніпра й Лівобережжя. Виділені частини Київського полка під полковником Гаркушею стояли біля Бабич, а поліського полковника Павша в Норинську біля Овруча. Зрештою то ще організувалися різні льокальні районіві повстання, як, напр., в Чорнобилі під проводом монаха, що звався Булавка Мозирянин. Повстанська група Булавки заходила була навіть здобувати Мозир. Головно повстання поширювалося в доріччі Прип'яті. Повстанці організувалися під проводом "городових отаманів". Вони мали теж і інші завдання, як, напр., збирати "податок" на орду, по 12 золотих від хати. Люди давали "з великою охотою". Та самовільні акції повстанців по литовській стороні загострювали і так не дуже то приязні взаємини поміж Радзівілом і Хмельницьким. Врешті Радзівіл рішив таки зірвати свою сповидну збройну неутральність і отверто виступив проти України. Сіверський район ослонював Полтавським і Переяславським полком полковник Небаба, що мав чи не найважче завдання: в разі потреби зв'язати боями Радзівіла й недопустити до співдіяння литовських сил із коронними.

Оце коротко зазначене розташування заслонних сил і операції охоронних пограничних полків — із стратегічного погляду незвичайно цікаві й повчальні. Заслонювальна акція Хмельницького — це своєрідна ділянка його воєнного таланту. Студії над нею конечні, щоб мати повний образ метод воєнної техніки великого

гетьмана. Та вони входять уже в обсяг воєнно-історичних студій над кампаніями Хмельницького і тут заторкнені лише в такій мірі, як це потрібне для зрозуміння цілості берестецького бою.

В березні, після декількох тижнів постою під Білою Церквою, де збиралися частково змобілізовані українські сили, Хмельницький звільна вирушив на захід.

Українське військо. Сили Хмельницького згідно із Зборівською умовою мали налічувати 40.000 реєстрових козаків з тим, що кожний з них мав ще одного кінного, приділеного до возів, і одного пішого козака. Отже разом було около 100.000 війська, переважно піхоти. Та бойову вартість представляли собою лише 40.000 козаків, бо джури не мали відповідного озброєння й вишколу. Були це головно селяни, що ставилися на поклик мобілізаційних універсалів гетьмана, озброєні сокирами, ціпами, косами й шаблями.

Як ми бачили вже з попереднього, то велика частина армії була розташована на північному й північно-західньому пограниччі, а ще поважне число війська гетьман залишив залогами на Україні по містах і оборонних замках. Насправді то докладного числа українського війська не знаємо, бо пливкого й незорганізованого повстанчого елементу ніяк не можна числово схопити.

Взагалі до всіх документарних даних про числовий стан військ XVII сторіччя треба підходити дуже критично. Усі мільйонові числа це фантазія, штучно створена, щоб звеличити переможця, чи теж з якихось інших тогочасних мотивів. Тому й числовий стан українських і польських військ вимагає ще глибоких студій на зразок таких же західніх студій над 30-річною війною, де теж сильно зредуковано всі тогочасні подавані цифри армій.

Щодо українських і польських збройних сил у берестецькій битві, то в тогочасних джерелах маємо дуже розбіжні дані.

Theatrum Euroraeum (VII) подає число українських сил на близько 48.000 піхоти і трохи кінноти. Ці цифри дуже правдоподібні тим більше, що справді Хмельницький мав мало кінноти. До того всього ще й коні були слабші і в бою кінне військо воювало спішено. Навіть татарські коні були неособливі через пошесті, які в Україні й на Криму лютували саме минулого року, при чому багато коней вигинуло.

Перед самим боєм Хмельницький зробив перегляд війська; польські джерела подають його силу на: 90.000 піхоти, 12.000 кінноти, 100.000 неозброєної "черні", 100.000 татар із челяддю. Ці числа, очевидно, сильно перебільшені й виходять далеко поза мобілізаційну спроможність тодішньої України. Те саме стосується й числа татар, яких могло бути щонайбільше 20-30.000.

Крім бойових відділів і таборів, ішло ще з військом українське жіноцтво, оці "чарівниці", як їх називають польські тогочасні джерела. Воно сповняло обов'язки розвідувальниць, лікувальниць, займалося ладженням для війська страви тощо.

Недостача власної кінноти змусила Хмельницького найняти татарські відділи. Тогочасна тактика не дозволяла йти в бій без кінноти. Тому не диво, що Хмельницький зволікав із боєм аж до приходу хана з цілою ордою, тогочасна воєнна тактика вимагала

від кінноти вирішальних ударів в бою. Хоч до того легка татарська кіннота й не дуже то надавалася, то все ж таки її чинність, як рухливих малих відділів, була незаступна й неоціненна.

У війську Хмельницького був збір найкращих українських старшинських сил, вишколених і загартованих у давніших боях, постійних товаришів гетьмана від самих початків його воєнної діяльності.

Theatrum Europaeum (VII, стор. 76) подає, що Хмельницький мав 16 полків, кожен в силі понад 3.000 люда, під проводом таких полковників: полки: чигиринський — Федір Якубович черкаський — Яцько Воронченко, канівський — Семен Савич, корсунський — Лукіян Мозиря, білоцерківський — Михайло Громик, уманський — Осип Глух, брацлавський — Іван Богун (Федорович), кальницький — Іван Хведоренко, київський — Антін Жданович, переяславський — Федір Лобода, кропивенський — Филон Джеджалий, прилуцький — Тиміш Носач, миргородський — Матвій Гладкий, полтавський — Мартин Пушкаренко, ніжинський — Прокіп Шумейко, чернігівський — Мартин Небаба.

Крім того маємо відомості ще про таких полковників: Маркевич, Грунька, Губ'яло, Дик, Хвацько, Стасенко, Криса і Виговський.

Козацький полк, подібно як зрештою в усіх тогочасних військах, був числово неозначеною одиницею й залежно від припливу повстанчих сил нараховував від кількох до кільканадцяти тисяч люда. Козацька піхота — це ядро тогочасної української армії. Вона, на диво тодішній воєнній тактиці, часто вирішувала бій і не уступала з поля нікому, за винятком сильного зосередженого удару важкої кінноти. Знамениті стрільці, витривалі на холод і голод, нестримні в наступі, непоборні в оборонному таборі, викликали подив сучасного їм світу.

В бою наступали лавами, змінюючи їх глибину залежно від бойових і місцевостевих обставин. В наступі на укріпленого ворога стосували зразково виконану своєрідну методу наступу, висипаючи довкола доосередні вали й "апроші". Ця практика, що нею козаки воювали здавна, завелася в Європі заледве під кінець 30-річної війни і звідси вона й прийшла опісля до Польщі під назвою "нідерландської" тактики.

Українська кіннота, хоча з числового погляду все була слаба, виконувала свої завдання бездоганно. Нападала і вдаряла нагло, застосовувала скорі маневри й вела успішну розвіdkову службу. Та саме через невелике число українського кінного війська Хмельницький, щоб перебороти труднощі розвідки й тактичних маневрів, мусів послуговуватися татарами.

Українська "гармата", себто артилерія, була під час Берестецького бою досить численна й мала знаменитих гармашів. Числовий стан артилерії налічував під Берестечком яких 115-132 гармати, в тому по 5-6 гармат на полк і 30 гармат гетьманської артилерії.

Гармати були різного калібру: від польових пушок до регіментових (полкових) і важких гармат включно.

Порівняно до польської армії українське військо було на багато слабше. Поляки

мали помітну перевагу в прекрасному й багатому озброєнні та в доброму вишколенні, головню чужоземних зтяжних полків. Крім того поляки мали численну важку й півважку кінноту, що її в українському війську не було. Більша рухливість легкої української й татарської кінноти, така важлива в рухливому маневрі, не має вже великого значення в самому бою.

Зате польська кіннота була цілковито безсила в зустрічі віч-на-віч із козацькою піхотою, з її сильним мушкетним вогнем і рухливим отаборенням, як це саме було під Берестечком.

Єдину небезпеку для козацької піхоти представляли сильні згущені удари важкої кінноти, що їй у деяких умовах бою несла було протиставитися.

Польське військо. В половині травня король Ян Казимир наказав польському війську збиратися під Сокалем і туди стягнув усі сторожові полки, що досі перебували на українських землях.

До головного табору під Сокаль прибув і схвалений соймом компут в силі: 14,000 кінноти, 3.000 гусарів, 3.000 райтарів, 14.000 драгунів, численні окремі полки польських магнатів і посполите рушення.

У звідомленні Йогана Маєра до королевої Христини подано такий подрібний стан "вибраного" війська: ^[8] 2 589 гусарів, ^[9] 12 255 козаків з рушницями, 2 050 німецької кінноти, 500 аркебузерів, 8 900 німецької піхоти, 2 000 драгунів, 1 550 литовців, 960 татарської й козацької кінноти з луками.

Крім цього вибраного війська, в таборі була ще челядь, а її треба рахувати втричі більше від числа війська, далі — численні панські хоругви й посполите рушення.

Разом під Сокалем зібралося величезне військо; його нараховують на 150.000 знаменито озброєних і вишколених вояків. Різні польські історики подають ще такі числа: Кубаля — 120.000, Голінський — 155.000 і 20.000 німців, Гавронський — 140.000.

Пересічно треба рахувати около 150.000 бойового стану.

Польська шляхта вибиралася на війну з великими припасами всього добра і навіть найбільшій шляхтич мав із собою принайменше два вози, навантажені харчами, пашею й предметами щоденного вжитку. До цього треба ще додати: шатро, двох візників і бодай одного кінного джуру.

Згідно з даними Кубалі таборовий стан польського війська під Сокалем налічував пів мільйона возів і півтора мільйона коней. Однієї озброєної служби нараховує Кубаля на пів мільйона!

Згодом ще надійшли полки М. Потоцького, що перебував біля Володимира, а врешті — стягнулися й недобитки війська Каліновського. До табору Каліновський прибув 22-го травня, відбиваючися по дорозі від нападів дрібних козацьких і татарських загонів. Прибув "комуніком", себто без возів, табору й гармат, всього із 5 900 людьми, виснаженими недугами й воєнними трудами. І ця найкраща частина польського війська не знайшла в польському таборі належного прийняття.

"Старі леви, пострах Європи, мовчки клалися на соломі й гинули без слова жалю, а

Річпосполита, що їх найняла на свою оборону, не давала їм того, що мав кожний прошак при дорозі, кожна домашня тварина. І це були люди, що здобували Європу під Густавом Адольфом", — так описує історик Кубаля прийняття недобитків Каліновського в польському таборі.

27-ого травня король зробив перегляд війська. Ще не було прибуло посполите рушення, що збиралося помалу й неохоче.

В усіх тодішніх військах найважливішим родом зброї була кіннота. Польська кіннота була дуже сильна і своїм складом відповідала вповні тодішнім умовам бою.

Артилерія була дуже численна і включувала, крім полкових гармат, ще важкі "діла", що їх король наказав забрати з більших міст і замків: і так з Дубна поляки привезли під Сокаль 15 штук, із Замістя 19 штук і незнане ближче число з Бродів та Львова.

Як подає згаданий вже Й. Маєр, — уже під Берестечком наспіла в польський табір вістка, що німецький цісар присилає в допомогу королеві 7.000 німців. Вони в тому часі були вже під Краковом. Чи ця допомога дійшла на час і коли, — не відомо.

В польському таборі були всі визначні полководці, між іншими, генерал артилерії Пшиємський, генерал Говальд і полковник С. Чарнецький.

Похід польського війська. Тимчасом в укріпленому польському таборі почався голод і пошесні недуги. Шляхта, очікуючи Хмельницького, роз'їжджувала по знищеній околиці і, не маючи вже нічого путнього здобувати, стала нападати на польські шляхетські двори та замки, руйнуючи їх наче своїх ворогів. Скрізь в околиці Сокаля відбувалися постійно малі битви, здобування укріплених замків, "заїзди" на шляхетські двори тощо. В самому таборі часто громилися взаємно різні польські хоругви. Кривавим сутичкам і поррахункам не було кінця.

Король ніяк не міг опанувати цього хаосу, бо хоч формально мав владу начального вождя, то супроти своєвільности визначних польських панів не міг виконувати її як-слід.

Ніхто з магнатів не слухав його наказів і заряджень. Щодня відбувалися різні наради й віча, військо відгрожувалося, що покине табір і розійдеться по домах.

Врешті забракло грошей на виплату жалування (жолду). Щоб не допустити до повного занепаду дисципліни й розбиття цілої сили, король, змушений домаганнями шляхти, дозволив пограбувати польський монастир і костел в Сокалі, де, згідно з чутками, довколишня шляхта заховала свої скарби.

"Це за порядних вождів у війську нечувана річ", — оповідає в своїм щоденнику Осьвенцім.

Та грабунок не дав бажаного вислід. Грошей багато не було. Шляхта, дорікаючи королеві й панам, погрожувала, а врешті таки одинцем почала роз'їздитися додому.

Польський король Ян-Казимир (з гравюри в "Theatrum Europaeum" VII, 1663)

Причиною невдоволення й хаосу була в першій мірі нерішучість короля. Не маючи ніяких відомостей про Хмельницького, король не знав, що робити. Рішення мінялися

щодня, залежно від зловлених "язиків" і прерізних чуток про Хмельницького.

Раз рішали йти вглиб України, то знову залишатися на місці і чекати гетьмана тут, або знову рішали рушити під Берестечко й там отаборитися. Словом, в таборі панувала розбіжність думок, а в слід за тим безмежний нелад і хаос.

Врешті, коли було підтверджено вістку, що Хмельницький стоїть уже під Вишнівцем, король на военній нараді рішив таки перенести табір під Берестечко.

Та заки почався похід війська на нове місце, король повисилав численні під'їзди в сторону козацького табору для розвідки, а головнo, щоб знищити запілля козацького війська. Ті відділи мали руйнувати "вогнем і мечем" українські села і змусити повстанців, що були при Хмельницькім, повернутися додому для оборони дітей і жінок.

Та більшість під'їздів безслідно пропадала, а ті, що поверталися, приносили здебільша невірні й дуже суперечні вістки.

Мотиви за тим, щоб перенести польський табір з-під Сокаля під Берестечко, були такі:

Табір під Сокалем

1. Для величезного війська з численним табором терен був надто малий і з бойового погляду за тісний та для поляків непригожий;

2. Довгим постоем занечищено околицю, і це викликало серед війська пошесті;

3. Залишаючись у Сокалі, поляки віддавали Хмельницькому Волинь і Підляшшя, через що ставало можливим оточення польського табору з півночі козацькими полками та повстанцями з північно-західніх українських земель.

Табір під Берестечком

1. Поляки правильно міркували, що коли Хмельницький вирушив під Вишнівець, то лише з метою наступу, і тому вважали за доцільне скоріше зайняти стратегічні переправи на річці Стир під Берестечком.

2. Берестечко має поле бою, догідне для розгорнення польських сил, та догідні позиції, звернені до сходу. Для Хмельницького залишався вузький терен, оточений річкою й багнами.

3. Околиці Берестечка не були так дуже виснажені, як сокальські й давали змогу прожитку та паші польській збройній силі.

4. При можливому відвороті Хмельницького поляки матимуть коротший шлях в Україну, а українське військо теренову перепону — багнисту річку Ікву.

15-ого червня польський табір вирушив під Берестечко. Щоб улегшити переходи король поділив військо за новим західньо-європейським зразком на три "дивізії": Потоцького, Каліновського і королівську.

Військо поділялося на дев'ять великих полків кінних і один королівський, де й було зосереджено всю піхоту, драгунів, артилерію та гвардії. Окремо угрупувалися панські, полки й хоругви. Табір рушив трьома шляхами. Правобічне крило від сторони українських військ становив полк короля; він виконував також численні розвідувальні під'їзди в сторону Вишнівця й Залозець.

Передня сторожа під проводом Конєцпольського в силі 4.000 кінноти вела розвідку

в районі Дубна та обсадила переправи на Стирі. Та не зважаючи на докладне продумання цього флянкового маршу (визначено всім місця, черговість, шляхи походу, розділено табори тощо), зразу все пішло серед великого неладу. Оцих нових, "нечуваних досі" наказів короля ніхто й слухати не хотів; усе товпилося, щоб тільки не лишитися позаду. Супроти загрози козацьких наскоків ішли криваві бої за безпечніші місця й переправи. Із зразкового задуманого пляну походу не залишилося дослівно нічогосінько. Цілий цей шлях, яких 60–70 км, військо йшло п'ять днів, ще першого дня зробивши одну милю! Це було "добірне" військо, бо посполите рушення йшло окремо, як хто хотів, на одну милю позаду.

Особливо криваві бої зводилися за переправи на Стирі в днях 20–22 червня. В таких обставинах переправа тривала два дні і король, боячися наскоку козаків, зупинився для охорони переправи дві милі понижче, — на південь від Берестечка під Щурівцями.

Похід польського війська затримували ще й різні вістки про рухи українського табору. Хмельницький навмисне розпускав чутки, що він нібито повертає в Україну, то знову рішає наступати. Поляки — залежно від цих поголосок — то самі рішали завертати, то знову рушити далі, аж під Дубно. Врешті через власну ж безвладність і нерішучість таки залишилися при своєму пляні й почали укріплюватися під Берестечком.

Така нерішучість і острах перед Хмельницьким привели до того, що деякі частини збунтувалися й завернули додому. Другого дня після приходу під Берестечко поляки, змилені вістками про відступ Хмельницького, рішили знову ж негайно таки піти під Дубно. І справді зараз же вранці третього дня перші полки кинули табір і відійшли в сторону нового місця постою. Та ледви пройшли одну милю, а вже прибули рештки передових відділів під проводом Я. Вишневецького. Самі ж передові відділи були в нівець розгромлені над Горинню козаками Богунового полку. Там Богун обсадив також переправи.

Стало ясно, що Хмельницький навмисне зволікав і маневрував, розпускаючи фальшиві вістки про себе, щоб звести польське військо під Дубно і знищити його на переправах через Ікву. Та зустріч польських передових відділів із полком Богуна вирішила справу.

Поляки спішно завернули під Берестечко і, сильно окопавшись, чекали приходу українського війська.

Похід українського війська. Якими шляхами й які марші виконував Хмельницький, мабуть, назавжди залишиться невиясненим. Тогочасні українські джерела про те не згадують. Поляки, що їм особливо важливим було розвідати, що робить Хмельницький; — не мають ніяких певних відомостей.

Гетьман умів майстерно окривати свої наміри, а військова дисципліна й послух його війська були такі сильні, що навіть зловлені поляками козацькі "язики" на важких муках давали лише очевидно вигадані й неправдиві вістки.

Із деяких зізнань і реляцій польських під'їздів можна встановити такі правдоподібні події.

Вже 28-ого травня Хмельницький стоїть полками поміж Зборовом, Озірною, Тернополем і Залізцями. Його військо нараховує 20.000 козаків і 15.000 татар. Головні сили забезпечені передніми і бічними сторожами, що ввійшли: далеко вглиб галицької й волинської земель.

В реляції від 29-ого травня натрапляємо на згадку, що польські роз'їзди постійно розбиває передова козацька сторожа — черкаський полк. Та його не можна ніяк знайти. Вдень він сидить у лісі й багнах, оперує ж вночі.

4-ого червня поляки дістали відомість, що Хмельницький перенісся з головними силами в район Зборова-Тернополя-Збаража та що його табір розбудований вшир і вздовж на півтори милі. При гетьмані є около 5 — 6.000 татар, здебільша без коней і без зброї, а головна квартира знаходиться в польських окопах Збаража. Хмельницький очікує тут хана, — що знаходиться ще на віддалі кількадесятьох миль від козацьких військ.

В тому районі Хмельницький розділив полки так зручно, що утворив декілька окремих таборів, віддалених один від одного на декілька миль. Самі козаки не знали, хто й де стоїть та яким числом війська розпоряджає Хмельницький. Час-до-часу гетьман пересував табори на інші місця й так розв'язував важливе питання про укриття своїх намірів, сили, а далі питання про харчування людей і доставки паші для коней. Це був незвичайно цікавий і, здається, єдиний в історії воєн спосіб правильного й повного забезпечення війська.

Таке розташування таборів ще більше вводило в непевність польські під'їзди. Вони ніколи не знали, чи стрічають цілий табір, чи його частину передову сторожу, а чи, може, якийсь відділ, що саме долучує до місця зосередження. Навіть зловлені "язики" не могли нічого певного сказати.

Табори були обставлені густими чатами до того ж іще не допускали близько до себе польських під'їздів.

Справді район обраний Хмельницьким був з кожного погляду вибраний знаменито. Заслонений від поляків багнами й лісами, що були непрохідні для величезного польського війська; сам він міг їх скоріше перейти своїми дрібнішими й не так дуже обвантаженими зайвим добром таборами. Місце було вибране так, що за два дні Хмельницький міг стати під Сокалем, під Берестечком, чи під Дубном, мав отже добрий вгляд у всі рухи польського війська.

Прецизна справність і рухливість українського війська стоїть у різькому контрасті з хаосом, що панував у польському таборі. Та, не зважаючи на те, Хмельницький не може використати для себе догідних моментів і боєм знищити польського війська підчас його переходу з Сокаля під Берестечко та підчас переправи через Стир. Хмельницькому бракувало кінноти, а хан ішов помалу, не поспішаючи. То супроти цього, хоча б поляки були тереново й організаційно в найгірших умовах, гетьман не міг рахувати на перемогу, не маючи основних для бою частин. Тому він, лише маневруючи вздовж волинського пограниччя, вводив поляків у непевність, змушував їх пересувати табір і чекав на татарську орду, щоб маючи уже бодай легку кінноту, дати полякам бій,

заскочивши їх серед безладного руху.

Тимчасом орда йшла трьома групами. Головні сили, що становили дві третини всієї орди, йшли по середині, решта ж кінноти на правому й на лівому крилах. Денно орда проходила шість миль (45 км). Із наближенням орди до воєнного терену Хмельницький пересувається на північ, щоб охоронити татар від польських під'їздів, засідок та розвідки. Тому переходить таборами під Вишнівцець, а за собою нищить переправи й греблі, куди могли б перейти польські відділи.

В суботу 8-ого червня під Ладижином хан приєднався до українського війська, а в понеділок, 10-ого червня козацька сторожа розбила дві польські хоругви, що були в під'їзді.

Польські вістки з 19-ого червня подають, що Хмельницький став уже табором на болотах під Вишнівцем. Тут військо спочивало декілька днів, а сам гетьман виїхав на той час із кількатисячним відділом добірних козаків у невідомому напрямі, правдоподібно, на особисту розвідку та для вивчення місцевости. Реляція 26-ого червня доносить, що Хмельницький стоїть головною квартирою під Колодним і звідси розіслав загони аж до річки Стиру.

Та вже 28-ого червня поляки довідуються, що Хмельницький знову завернув під Збараж і знищив за собою всі переправи. Польські джерела здогадуються, що причиною відступу мала бути, дрібна зрештою, невдача козацького загону під Оликою. Це викликало в польському таборі надію, що Хмельницький завертає вглиб України.

Отак гетьман, зручно маневруючи, чи то справді розкладаючи сили в різні райони, а чи, може, розпускаючи вигадані вістки, мав на меті втягнути польське військо на догідну для себе місцевість і покінчити боєм там, де йому самому було б найкорисніше, а саме — на такій місцевості, де польська важка кіннота не могла вповні виявити себе в бойовій акції.

Після Берестецького бою поляки здогадалися, про що йшлося гетьманові. Він хотів, — пише сучасник, — "втягнути нас у багна, болота, ліси й лози та розправитися по-зборівськи й по-пилявецьки різними фортелями".

Хмельницький хотів виграти час через те, що татарська кіннота спізнилася. Гетьман чекав на хана, чекав на внутрішній моральний розклад польського війська, може, ще й на наслідки викликаного козацькими емісарами повстання в Польщі (Костки-Наперського й інших), а може, й на диверсію Москви або Туреччини.

До цього маневрування причинилася ще й постанова самого хана. Вона була хитка й неясна. Та врешті, з приходом хана необхідно було покласти кінець очіданню. Також і в козацьких таборах зростали пошесті й нищили військо. Ще 16-ого червня Хмельницький вислав в Україну 200 возів з недужими козаками. У винищених околицях зростав голод, а доплив харчів був невеликий, бо ж із перенесенням польського табору під Берестечко козацькі загони були змушені нищити Волинь, щоб позбавити польське військо харчів і паші. Тому козацькі загони заходять досить далеко поза Дубно, Почаїв і Острог, руйнують околиці й переводять мобілізацію Полісся. Повстанці приходять таборами з харчами, з добичею і з пашею.

А коні це була найбільша турбота гетьмана. Хмельницький мав подостатком справної козацької піхоти і тому приймав лише кінних і добре озброєних повстанців. Як зізнають бранці з повстанського полку — в польському таборі: "хто приходить піхотою, відсилають назад".

Врешті-решт коли Богун розгромлює польські передові полки, і поляки завертають назад під Берестечко, Хмельницький переходить через Козин і, форсуючи на дві переправи річку Пляшівку в півтора милі пониже польського обозу, стає на берестецьких полях, віч-на-віч проти сильно укріпленого польського війська.

Місце бою. Польське військо йшло з Сокаля вздовж річки Спасівки і річки Судилівки трьома шляхами; південним через Вигоду і Стремільче, середнім — почерез Фусів і Стоянів північним берегом річки Судилівки, та північним — почерез Любачівку пониже річки Липи.

Переправилися через річку Стир, стали під Берестечком на правому березі річки й окопали табір, що від тилу спирався на річку й місто, праворуч доходив до лісу, а ліворуч — до багон. Перед табором простягалася велика піскувата рівнина з невеличкими горбами. Рівнина припирала від півдня й від південного заходу до густого великого лісу, від півночі — до річки Стиру, а від північного сходу до річки Пляшківки. Ті річки пили серед глибоких і недоступних багон, порослих багонним чагарником. Від південного сходу місцевість була відкрита й лише з тієї сторони могли прийти козацькі сили.

Місце бою, де станув польський табір, було догідніше для поляків, ніж для Хмельницького. Рівнина була доволі широка для розгорнення польських сил, а разом ліс і багна не дозволяли козакам на флянковий обхід. Щодалі то рівнина все більше звужувалася і в місці, де мав розгорнути своє військо Хмельницький, не було вже змоги використати всіх українських сил якслід.

Тактика Хмельницького зводилася в основному до того, що бій починався на крилах, і після фронтального наступу, виконаного силою піхоти й вогню, знаходив свою розв'язку знову на крилах: кіннота обходила їх і нищила олійність ворога, заходячи навіть на його тили.

На берестецькому терені ця давня українська тактика натрапляла на величезні перешкоди, а до того ще й не можна було якслід використати татарських сил, що мали за завдання виконувати флянкову акцію проти польського війська. Татарська й козацька кінноти були змушені оперувати вздовж польського фронту, бороненого сильним вогнем артилерії й піхоти.

Та все мінялося в разі, якщо б бій програли поляки. Тоді не маючи іншої дороги відступу, як лише повільну й важку переправу почерез Стир, були б вповні віддані в руки Хмельницького.

Поляки були свідомі цієї небезпеки і це викликало чималі суперечки в їх таборі. Були спротиви королівським наказам і ту небезпеку висовувано там тоді, як поважний аргумент за перенесенням табору в інше місце.

Українське військо прийшло з південного сходу й зайняло найвищі горби: 216 м,

228 м і 223 м. Терен давав змогу розгорнутися лише отабореній піхоті. Козацька й татарська кінноти правого українського крила, стиснуті піхотою й багном, не могли виконати як слід свого завдання й почасти оперували в грузькому терені. Подібно й татарська кіннота лівого українського крила не могла маневрувати на польське праве крило й була змушена наступати майже фронтально на польські головні сили.

Таким чином місце бою було небезпечне для поляків і не вигідне для українців. Недаром Хмельницький хотів відтягнути короля з-під Берестечка; та й більшість польських старшин теж не була вдоволена з обраного місця бою.

Але як ми вже бачили, обставини склалися так, що і українські і польські війська, хоч нерадо, але мусіли стати під Берестечком.

БІЙ (І фаза). Перші дрібні сутички передових козацьких і татарських кінних загонів, що їх вислав Хмельницький для розвідки, почалися в середу, 28-ого червня.

Підступаючи під польський табір, ті загони розбили відділ польської челяді, що вигнала коні на пашу на віддаль декількох кілометрів від табору, і так здобули для себе кілька тисяч коней.

Около полудня козацькі й татарські загони появилися перед польським табором. Проти них виїхали відділи польської кінноти, і між іншими також Я. Вишневецький. Ці відділи козаки розбили і під вечір герці припинилися.

Другого дня, в четвер, 29-ого червня билися передові козацькі й татарські полки. Польські кінні полки, що вийшли в поле під проводом великого коронного гетьмана М. Потоцького, не мали опертя об таборі шанці та через велику віддаль не могли користати з вогневої підтримки власної артилерії. Після довгих сутичок бій розгорівся й закінчився кривавою невдачею для поляків. Татари вдарили на ліве польське крило й, обстрілювали його з луків, зайшовши від заду та відділили польську кінноту від табору. Наступ козаків на праве польське крило скінчився розгромом полку С. Чарнецького й гусарської хоругви Потоцького. З величезними втратами в людях і знатних старшинах поляки спішно завернули до табору. На цьому закінчився бій, бо українська кіннота не могла наступати своїми дрібними силами на укріплений табір.

Тогочасні польські реляції подають, що в цьому бою був присутній Хмельницький. Самі поляки не могли надивуватися тій швидкості та справності, з якою козаки розгорнули свою кінноту й кинули її в бій.

Того ж дня переправилася через річку Пляшівку перша частина козацьких головних сил і частина табору.

Вислід вступного бою заповідав полякам невеселі вигляди на майбутнє. Все ж таки успіхи українського війська треба приписати в великій мірі місцевостевим умовам. Порівняно невеликі числом воюючі відділи української й татарської кінноти мали змогу переводити акцію на крила польських полків.

Вночі відбувалися в обох таборах воєнні наради. Хмельницький рішив розпочати облогу польського табору, розраховуючи на малу витривалість поляків у бойових невигодах і на нелад серед війська й вищого польського проводу, про який був знамените поінформований. Тому що звечора і вночі цілий козацький табір і орда

перейшли річку Пляшівку, можна було зайняти всі переправи і зі світанком стати в полі готовим до бою.

В польському таборі рішено почати головну битву зараз зранку, доки українське військо приготується до бою. До цього рішення змусила поляків акція козацьких відділів, що підійшли щільно під польський табір і недозволяли нікому з нього вийти. Коням, запертим в таборі, загрожував голод, а тоді стала б безсилою й кіннота — головний польський козир. Одночасно рішено стати новим тоді строєм, на західно-європейський зразок, "в шахівницю", себто на переміну відділами піхоти, кінноти й артилерії.

Удосвіта, в п'ятницю 30-ого червня польське військо в силі 80.000 люда виступило перед табір. Решта, головнo челядь, озброєна рушницями й копіями, залишилася в таборі, і обсадивши вали. Та густа мряка не дозволила полякам розпочати акцію й довелося чекати до часу, коли надворі проясниться. А ще до того польське військо й не знало, що діється по українській стороні.

Вночі цілий козацький табір перейшов Пляшівку і вранці Хмельницький уставив теж ціле своє військо, обсадивши горби 216 м, 228 м, і 202 м.

Центр українського війська творив козацький табір з піхотою; він зайняв горб 228 м. Табор був широкий на півтори милі і складався з двох поясів таборових возів в кожному по десять рядів, скованих ланцюгами. Був це табір рухомий. Зпереду табору у тієрерві поміж возами уставлено артилерію. Поміж возами розмістилася піхота, а за нею в таборі "чернь" із повстанчою зброєю.

Перед табором стояла козацька кіннота. При ній був сам гетьман.

Ліве українське крило зайняли татари під провдом султана Амурата. Вони станули півмісяцем від козацького табору аж по ліс.

Праве крило, аж до багон Пляшівки, зайняли козацька й частково татарська кінноти.

З цього розташування бачимо, що головні татарські сили були на лівому крилі. Сталося це всупереч татарській тактиці; вона вимагала, щоб кінні сили стояли на правому крилі, бо лише тоді могли татари використати свої луки і традиційну справність. Алеж права сторона, вузька й багниста, не давала змоги розгорнути масово кінні сили і тільки через цю теренову трудність праве українське крило було ослаблене, при чому його бойову чинність применшувала багниста місцевість.

Польське військо було вишикуване на полі поперед шанців. Його фронт займав простір на милю завдовжки. Центр складався з піхоти з артилерією в переміжках. Позаду стояли хоругви легкої та важкої кінноти й полки піхоти навпереміну; по боках центру уставлено кінноту.

Ліве й праве польські крила були ще підсилені з-переду артилерією. Вони склалися з важкої кінноти, оточеної з усіх боків легкими хоругвами. Обидва крила були, як і в українському війську, — кінні. Перевага польських крил полягала на важкій кінноті, що її Хмельницький не мав, та ще на — розставленій з-переду артилерії.

Коло 10-ої години розвіявся густий туман і українська кіннота рушила на герці.

Поляки не відповідали, знаючи, що це заповідає важкий головний бій, а на нього вони ще ніяк не могли однозгідно зважитися. Козацькі визови тривали до 15-ої години.

Врешті відповіло ліве польське крило. До наступу пішли вишикувані там кінні хоругви, ^[10] їм назустріч рушила в перших рядах козацька кіннота правого крила, а за нею султанські татари та сілістрійські турки. Почалася кривава січа. У висліді козаки відтяли польські хоругви від центральних сил, що рушили надто пізно і не встигли прийти з допомогою, та розбили їх, заганняючи недобитків до табору.

Польський центр ішов у бій помалу й пиняво, безчинно дозволив на розгромлення лівого крила і нерішуче просувався вперед. Навіть те, що козацька кіннота здобула в бою 27 бойових хоругв розбитого лівого крила і переможно понесла їх Хмельницькому, не зрушило з місця польських головних сил. Причиною того було оправдане побоювання, що в лісі окривається козацька засідка і що вона з хвилиною руху польського центру і правого крила могла б опинитися враз на тилах польських сил. Правдоподібно, в останньому моменті поляки дещо розвідали, бо Хмельницький справді залишив табір під наказним гетьмануванням одного з найкращих полковників Джеджалия, а сам із полком найдобріших стрільців вирушив у щуровецькі ліси, щоб зайти польське праве крило з боку. ^[11]

До часу, поки Хмельницький перейде ліс і стане на призначеному місці, табір з головними козацькими силами не повинен був брати участі в бою і лише крила мали в'язати поляків фланковими боями.

Ціль гетьмана була ясна. Він, обходячи поляків лісами, плянував своєю акцією на тилах правого польського крила і наступом козацького центру, змусити поляків до повороту в укріплений табір. Через те козацькі сили могли б зайняти поле бою, і то в місці, де воно було відповідно широке, далі ж — захопити переправи на річці Стир, обсадити місцевість поза річкою і тоді почати облогу або ж здобути польський табір приступом.

Такий плян в'язався із самою ціллю берестецької акції. Головним завданням українського війська було — не допустити короля вглиб України і — якщо б це вдалося — завдання цієї кампанії було б сповнене. Тоді повинен би наступати другий етап особливої в тих часах стратегії Хмельницького — знищення живої сили ворога. І саме в тому напрямі й змагали далші заходи Хмельницького.

Хмельницький ішов лісами яких три години і коли станув на місці, козацький табір рушив із зайнятих горбів назустріч польському війську. Діялося це около 8-ої (20-ої) години ввечері. Підчас цього повільного і важкого походу українського табору стріляла безперебійно козацька піхота й артилерія. Отже був це похід рухомого табору з величезною розторощуючою силою вогню, олива й людей.

На таке несамовите видовище польські хоругви, що й так неохоче йшли вперед, втратили голову й почали завертати.

В цьому історичному моменті стався непередбачений випадок, що знівечив усі пляни гетьмана й завернув історію української нації на інші шляхи.

Татари не могли розміститися відповідно по лівій стороні, де їх стісняли щуровицькі

ліси. Вони були змушені розгорнутися ближче в сторону польського центру, де була уставлена сильна артилерія. Попавши під сильний артилерійський обстріл, вони потерпіли важкі втрати в рядових бійцях та в видатніших мурзах. Поцілений гарматною кулею загинув брат хана султан Амурат. До того це був час великого мусулманського свята "байраму", а тоді татарам не вільно було воювати. Увесь час і так татарська акція була млява й нерішуча, а тепер вони, зазнавши болючих втрат, завернули й почали втікати з поля бою.

Козацький табір, не маючи тепер з лівого боку ніякого зв'язку, ні ослони, з уваги на небезпеку наступу на свій відслонений бік, затримався в поході, а згодом помалу почав відступати. Сталося це около 9-ої (21-ої) години ввечері.

Польське військо, не розуміючи причини козацького відступу, заперестало втікати й стояло бездільно, здалеку приглядаючися незрозумілому рухові українського табору. За татарами не вирушав ніхто, бо боялись засідки. Врешті, коли табори віддалилися, поляки почали помалу йти вперед, весь час тримаючися на безпечній віддалі від них. Козацький табір звільна завернув на схід до р. Пляшівки, де остали ще ті частини табору, що не брали участі в бою. Там, поміж двома озерами, в багnistій, покритій лозами околиці козаки почали укріплюватися земляними валами й ровами.

Поляки зайняли горби, зайшли український табір від півдня й оточили його, займаючи всі горбки й суху місцевість. Пізно ввечері впав великий дощ, а згодом прийшла ще й сильна буря та перервала дальшу акцію.

Хмельницький, побачивши відступ козацького табору, з відділом кінноти рушив до нього, — та вже не міг туди пробитися крізь польське військо, яке зайняло вже рівнину. Тому, не гаючи часу, пігнав із своїм відділом за татарами, щоб перемовити хана до повороту.

Козаки, що залишилися в лісі, рішили силою пробитися до табору. Це їм вдалося і вони, хоч з немалими втратами, але рукопашним боєм таки перейшли рівнину та з'єдналися з головними козацькими силами.

В битві поляки втратили 6.000 люда, а були це самі "перші люди в кольчугах і панцирях", — записує сучасник. Загинули: Ян Казановський, Юрій Оссолінський, Стадніцький і інші. Та найбільші втрати мали татари, бо досі головно вони вели бій. Їх втрати невідомі, а польські джерела не подають числа вбитих. Тих, що впали в бою, татари по змозі забирали з собою.

Українські втрати були дрібні — всього яких 400 люда, бо насправді то, крім правого кінного крила, козацькі головні сили ще не змогли були взяти участі в бою і, як ми бачили, ледве почали наближуватися до поля бою табором, сильно укріпленим возами.

Очевидно різні джерела подають число вбитих різно. Theatrum Europaeum подає, що в бою лягло 15.000 козаків (це виключене вже хоча б з повищих міркувань), 35.000 татар (але як це була б вся орда!) і 8.000 поляків. Що польські втрати були великі, на це вказує дальша діяльність польського війська. Воно після того, як козаки отаборилися на новому місці, зійшло з поля бою в табір і, залишивши на горбах стійки, три дні

спочивало, ні трохи не турбуючись про українське військо.

Це вказує на чимале ослаблення польського війська, і лише химерним рішенням долі Хмельницький, виконавши одне завдання: недопустити поляків вглиб України, — не міг виконати й другого: знищити дорешти всю військову могутність Польщі.

БІЙ (II фаза). Козацький табір, завернувши з поля бою, зайняв болотнисту місцевість над річкою Пляшівкою і там укріпився. Ці земляні фортифікації, роблені в багнистому ґрунті на швидку руку, зчудували поляків:

"Дуже добру диспозицію дав своєму таборові цей зрадник (себто Хмельницький), — як у вилах сидить, голодом треба б його виморювати, і то не інакше, як тільки окопавши його".

"Здобути їх ледве чи можливо, за такою їх чуйністю й відвагою. Вона така, що всі кінні, піші, чернь і старшина — голову на голові покладуть. Один одного стереже".

Три дні залишали українське військо в спокою. Впродовж того часу козаки надлюдським зусиллям у цілком непригожому, багнистому й піщаному ґрунті побудували укріплення, що збуджували подив навіть у противника, доречі, мало лицарського у відношенні до українського війська.

Полковник Джеджалий, старий досвідчений вояк, що під Жовтими Водами перейшов з реєстровими на сторону Хмельницького, — справився якнайкраще. Місце, вибране під табір, з теренового погляду було добре до наступу й оборони. Позад табору — річка й болота, з боків — широко розлиті води, ліс та густі багонні лози — не давали ніякого доступу до табору ні ззаду ні з боків.

Несподівана втеча татарської кінноти, неприязність гетьмана, про що зрештою ходили різні чутки, і непевність щодо його дальшої долі — дуже від'ємно впливали на старшину й козацтво. Та все ж таки від першого дня праця йшла в повному розгарі: табір готовився до оборони. Одночасно військо будувало переправи через річку й багна, щоб вразі потреби покинути табір. Старшина відбувала часті наради. В такій ситуації виринали такі можливості:

1. боронитися аж до приходу допомоги;
2. миритися;
3. відступати збройно через річку й багна.

Перша можливість була виключена, бо замкнені в таборі війська скоріш чи пізніш були б оточені поляками та через недостачу харчів, пороху, куль і паші були б змушені здатися. Надії на допомогу не були певні, бо ж ніхто не знав, що сталося з гетьманом і чи прийде яканебудь допомога.

Другої можливості теж ніхто не брав до уваги. Миритися — означало пристати на всі вимоги короля, а ці певно не були б сприємливі.

Залишалася лише третя можливість: відступити в Україну збройною рукою, потайки перед польським військом, використовуючи до крайніх меж догідне тактичне положення табору. Зрештою то з козацького табору можливі були лише поодинокі вилазки й нічні напади на польський табір. Про головну битву без кінноти не можна було й думати.

Турецький султан Ахмед II (1643-95) (з гравюри в "Theatrum Europaeum" VII, 1663)

В тому часі поляки рішилися на облогу козацького табору, перенесли свій табір ближче козацького, правдоподібно на горби, що з них рушило українське військо в бій, і почали окопувати козаків валами. Тому, що польові гармати не спричинювали більшої шкоди, король післав до Львова й Бродів по важку артилерію.

Поляки мали в пляні обійти козаків від тилу, отже зайняти переправи почerez Пляшівку і стати міцно на правому березі річки. Та виконавців для цього пляну не було. Те завдання доручено Я. Вишневецькому, але він відмовився, а врешті зажадав до його виконання величезного війська. Дрібні спроби поляків заволодіти переправами через Пляшівку не вдавалися, бо козаки нищили побудовані польським військом мости й греблі, виконували очайдушні випади й сильним гарматнім вогнем не дозволяли полякам навіть наближуватися до річки.

6-ого липня прийшли зо Львова важкі гармати. Почався посилений обстріл козацького табору, — та він не тривав довго, бо всі ті гармати від частого стріляння порозривалися.

Поляки помалу підсувалися під український табір, висипаючи земляні вали й підходячи апрошами. Ставало ясно, що надходить час головного польського штурму. Джеджалий, щоб зискати на часі, почав з поляками переговори. Ще 5-ого липня дрібні бої йшли далі. Козаки одним наглим наступом відбили горби, розбили польські полки й відігнали їх на декілька кілометрів. Вночі перед світанком 6-ого липня козаки під проводом полковника Богуна зробили вилазку з табору на польську заставу, що берегла недавно побудованого мосту на річці. Богун вирізав цілий відділ і напав на польське ліве крило. Бій тривав дві години, і лише допомога генерала Убальда з німецьким полком змусила козацьку вилазку повернутися до табору.

Того ж дня Джеджалий вислав на переговори до короля полковників Гладкого, Петрашенка і Крису; вони прибули до польського табору з пропозицією про перемир'я.

Король поставив важкі умови: козаки мали видати гетьмана з Тимошем, старшину й шляхту, що пристала до козаків, далі — військові клейноди та пристати заново на Куруківську ординацію з 1625 р.

Криса залишився в польському таборі як закладник, а Петрашенко й Гладкий повернулися по відповідь.

Другого дня — 7-ого липня козаки відповіли на вимоги короля письмовою відмовою: "видати їх не можемо і не видамо, бо так рішила рада військова й чернецька.

Гармати теж видати не можемо. А щодо шляхти... теж не видамо. Хмельницького й його сина та Виговського ми видали б..., та тільки їх не маємо. Про козаків і чернь... аби залишилися при таких вільностях і свободах, як у Зборівських пактах написано. Пани до своїх маєтків в Україні нехай здорові їдуть, тільки без хоругов..."

Така глумлива й самопевна відповідь козаків лише озлобила поляків. Було ясно, що українське військо не брало цих переговорів серйозно, воно не почувало себе зле і насправді не мало ніякого наміру миритися. Навпаки, своїм письмом диктувало наново

королеві такі прикрі йому Зборівські пакти, що їх Польща не дотримала.

В цьому найкращий доказ, що до того часу в битвах під Берестечком українське військо почувало себе морально вище, ніж польське.

Король, озлоблений підступом і насмішливим тоном листа, наказав бити з гармат, а одночасно поляки загатили річку пониже козацького табору. Пляшівка розлилася з берегів і де-не-де знищила побудовані козаками греблі та підмулила частину табору.

8-ого й 9-ого липня козаки перестали стріляти з гармат і в таборі був спокій. Здавалося, що козакам забракло пороху.

Вночі з 9-ого на 10-е липня на війсьній нараді поляки рішили вранці розпочати головний наступ. Та ще такі вночі змінили це рішення, бо дістали вістку, наче б то Хмельницький повертається з підмогою й татарами.

"Аж церу змінили", — пише про польське військо один з приявних у таборі.

Козаки довідалися про польську нараду й її рішення, але не знаючи про зміну цього рішення, постановили вночі вийти з табору тимбільше, що не стало поживи й паші.

Опівночі заграла в козацькому таборі військова музика, гуділи війсьні бубни й котли. Козаки ладилися до переправи, рубали таборові вози, будували з них греблі, вистелявали їх усім таборовим знаряддям, шатрами; хмизом, одягом. На кожну сотню залишали по два вози, решту ж майна брали в сакви на коні. В цей спосіб справлено й збудовано три переправи.

Вранці після довгих вагань і надуми перейшов на другу сторону річки Лянцкоронський з 2.000 кінноти. Козаки не стріляли ані ніяк не спиняли переправи. Зайшовши на зади табору, Лянцкоронський побачив, що частина козаків находилася вже поза табором і річкою. Думаючи, що це чернь виїхала за пашею, напав на них, та в ту ж мить Богун, що з трьома гарматами й 2.000 козаків боронили переправи, кинувся на відділ Лянцкоронського і зігнав його з поля.

В багатьох тогочасних реляціях про берестецьку битву знаходимо в тому місці такі розбіжності, що їх слід розглянути ближче. Ось різні звідомлення про цей найцікавіший момент:

1. Козаки почали переправу около 4-ої години вранці. В 8-ій польський відділ піхоти, що вийшов був з табору в поле, побачив козацьку переправу і зараз же доніс про неї королеві.

2. Поляки чули вранці страшні крики з козацького табору й побачили, що козаки, втікаючи, товпилися при переправах.

3. Вранці поляки побачили, що козацький табір порожній (польський історик Рудауський).

4. Козаки переправлялися щоденно, повних 11 днів, ще з того часу, як станули були над Пляшівкою. Щоденно переправлялося около 4.000 люда й аж вранці (двадцятого дня) поляки побачили порожній табір (Theatrum Europeum VIII).

Порівняння цих реляцій вказує, що справді переправа козацького війська не могла тривати чотири години. Також не можна припускати, щоб полководці такої міри, як Дзеджалій, Богун та інші, взагалі задумали в такий примітивний спосіб — під оком

поляків, маючи тільки три переправи, — вивести ціле багатотисячне військо з табору, оточеного великими багнами й водами. Далі — при цій переправі козаки забрали з собою около 100 гармат, а це теж вказує, що все було добре приготовлене. Тому відомості тогочасного польського історика Рудавського й інформації Theatrum Europaeum треба вважати за правдиві. Очевидно, що факт спорожнення козацького табору з такого великого числа людей і бойових засобів таки під самим боком ворога — це небувала в історії воєн подія. Вона вказує з однієї сторони на великі бойові здібності полковника Богуна, під проводом якого переправа й проходила, а з другої сторони — на сумнівну бойову цінність польського війська й його старшин, що дозволили виховзнутися цілій українській збройній силі з будь-що-будь незавидних умов.

Рудавський пише про цей момент так: "...вночі козаки опустили табір мовчки. Вранці поляки побачили пустий табір..." Дорікаючи незарадності польського війська, він пише далі: "Треба було знести козаків, або потопити в багнах. Врешті гонили за козаками й частину їх около — 10.000 — при переході річки знесли".

І далі: "В пізніші сторіччя оплакуватиме Річпосполита промахи тієї ночі, бо від неї залежала руїна краю чи перемога".

Theatrum Europaeum, том VIII. стор. 79, подає, що польський під'їзд, висланий далеко в терен поза козацький табір, зловив п'ятьох козаків, "welche der Kцnig versicherten, dass seithero der gelieferten Schlacht, alle Tag fast bis auf 400 sich aus dem Ldger salvirt dur einen PaЯ, den sie ьber das Wasser gar bequem haben, die Polen aber, wie wachsam sie auch immer sein mцgten, nit verhindern kцnten, darumb weil es unmцglich, eine so groЯe Refier zu besetzen, und aller Listigkeit der Cossacken zu widerstehen". (...які запевнили короля, що від часу бою щоденно з таборів відступало майже до 4.000 людей проходом, який ішов доволі вигідно почерез води. Поляки, які б там навіть чуйні вони не були, не могли цього спинити тому, що годі було обсадити такий великий район і протиставитися всім хитрощам козаків).

Аж тоді кинулося польське військо на порожній табір та в першу чергу зайнялося грабуванням залишеного добра. Лише дрібні відділи на наполегливі прохання короля пішли за козаками. Частина кінноти зайшла на переправи, де застала ще останки українського війська, що ще не встигло було переправитися. Були це головні повстанці, "чернь", а охороняли її відділи регулярного козацького війська. Та не зважаючи на те, що була охорона, чернь все ж таки попала в паніку і стала юрбитися на переправах... Через те багато людей, попадавши в багно, топилося. Натиск поляків ставав все сильніший. Під польські шаблі попала в першу чергу чернь, що без відповідної зброї й без бойового вишколу скоро піддалася паніці.

Паніка в час, коли ворог наступає, а втеча утруднена — це загально відоме явище війни. Не входимо в суть цієї паніки. Її причина — недостача в повстанців бойового вишколу — ясна. Але деякі польські джерела подають, наче б то причиною втечі була зрада старшин, що, прочуваючи лихо, першими втекли, залишивши військо на ласку ворога. Це звичайні наклепи, бо, як побачимо далі, Богун випровадив з табору 90.000 люда з 100 гарматами. Переправивши щоденними партіями майже ціле військо,

козацька старшина не могла виходити з табору останньою, але мусіла йти з головними силами, що після виходу з табору теж могли опинитися в небезпеці від різних польських загонів. В таборі осталася ще задня сторожа й чернь, під охороною добірних козацьких відділів.

Паніка, як виказує досвід, ніколи не має чітко окресленої розумної причини. Відомі випадки паніки в боях під Ваграм і Вальмі (1792) та Сольферіно (1859) справді досі не вияснені. Паніка явище чистої підсвідомості, вияв збірної психози, здебільша незалежне ні від дисципліни ні від вишколу. Тому в історії відомі випадки, де паніці піддавалося навіть найкраще здисципліноване військо, хоч куди частіш то їй власне піддаються відділи повстанців, невишколеної міліції тощо.

Паніка це справа не тільки дисципліни. Так само й перемога не залежала єдино від слухняності війська. В обох випадках ще діє й "вища сила", а саме — непоборний дух війська. Під Берестечком, коли задня сторожа піддалася паніці, не стало вождя, який зумів би піддержати серед війська його дух та перебороти паніку.

Лянцкоронський, побачивши ці події, завернув зі своїм відділом назад на поле і почав вирізувати чернь, що вихоплювалася з болота.

"Аж руки боліли!" — хвалився опісля королеві. Та цей відповів: "Хіба ноги..." — натякаючи таким чином на недавню втечу Лянцкоронського перед Богуном.

Вилонювання козаків з болота тривало до вечора. Зловлених вбивали на місці, головнo ж — безборонних повстанців. Козацькі регулярні відділи боронилися незвичайно хоробро.

Згідно з даними, наведеними в польських джерелах, згинуло около 10.000 козаків. Так подає Рудавський. Але й це число перебільшене так, як і перебільшені взагалі всі числові дані про тодішні війська. Українські джерела подають число вбитих і потоплених на 4.000; в тому числі поляки вирізали багато хворих.

Головні українські сили відійшли лісами в Україну.

Поляки знайшли в залишеному таборі деякі канцелярійні матеріали, а з військового майна — всього 18 гармат. Понад 100 гармат козаки забрали з собою.

Польське військо, замість організувати погоню та так бодай до деякої міри використати становище, залишилося грабувати табір, а король не зважився йти за козаками в багна та ліси. Він боявся засідки й був задоволений, що так легко позбувся великої небезпеки.

Ні стратегічно ні тактично поляки не використали свого положення і, коли судити по мізерних наслідках, — в жадному з-поміж цих поглядів не добилися помітнішого успіху. Зате постаралися його створити в іншому місці. Голосною пропагандою, що тривала сторіччями, склали легенду про свою перемогу під Берестечком, представляючи її як незвичайний воєнний успіх. Таким чином у переконанні не тільки власному, але й українців, викликали уявлення про Берестечко, як про жахливий розгром українського війська великого гетьмана.

Яку силу має зручна пропаганда, хай послужить факт із наполеонських воєн. Після бою під Австерліц у 1805 р. французький бойовий бюлетень подав, що підчас відступу

згинувло в озері 20.000 росіян. І така цифра жахливого розгрому російської армії перейшла до історії. Та насправді, то зараз після цього бою генерал Сіше наказав докладно перешукати озеро і знайшов у ньому всього 138 коней, 26 гармат і трьох вояків!

Тому нічого дивного, що в світлі цієї пропаганди зникає величавий чин Івана Богуна, який серед таких незавидних умов зумів вивести з пастки 95 % цілої отабореної армії. Зникає також і та незарадність польського війська, яке ні морально ні фізично не було в силі використати радісно проголошеної "перемоги".

Не використали цієї "перемоги", бо її — не було.

Цілий день витягали безборонних з болота і мордували хворих і ранених. Та ті, що мали зброю в руках, дорого віддавали своє життя. Ось епізод, що широко прославив козацьке героїство і викликав в усій тогочасній Європі подив для українського війська й його вождя: ^[12]

"Одна козацька ватага, складена з двох або трьох сотень козаків, зробивши засідку на однім острові, мужньо ставила спротив і то так відважно й самовідречено, що Потоцький велів їм обіцяти життя (якщо піддадуться). Але вони не хотіли його прийняти. На знак повної резигнації викинули із своїх чересів гроші в воду і так сильно почали відбиватися від наших (себто від поляків), що кінець-кінцем піхота мусіла на них наступати купою. І хоч розірвала (їх укріплення) і розігнала з острова (серед великих власних втрат, як це видно з нижче поданої замітки), — але вони відступили на болота, не хочачи піддаватися так, що там їх кожного приходилося добивати. А один з-поміж них, добившись до човна, на очах короля й усього війська дав докази мужности, ніраз не мужицької. Декілька годин він відбивався з того човна косою, ніраз не зважаючи на стріли, — що чи то випадком його не трапляли, — чи такий твердий був, що кулі його не брали. Аж один мазур з ціхановецького повіту, роздягнувшись до нага і бредучи по шию в воді, насамперед вдарив його косою, а потім один солдат пробив його пікою чи списом та добив його таким чином — на велику втіху й задоволення короля, що довго приглядався цій трагедії".

Theatrum Europaeum описує цей епізод у дещо зміненому вигляді, але згадує, що коли цьому козакові обіцювали життя, аби він лише піддався, то той "antworttete, er gedachte nun nicht mehr an sein Leben, sondern wolte sterben, als ein Soldat" (відповів, що не думає більше про своє життя, і лише хоче вмерти як вояк).

Так гинули безіменні герої останньої козацької сторожі у багнах річки Пляшівки.

Події після бою. Подібно зрештою, як і після закінчення першої фази бою, так і тепер — після збройного відступу українського війська — поляки не знали, що робити.

Наступати козакам на п'яти не важилися, а втім врадувані, що минула їх важка "опресія", пограбувавши табір та знищивши в багнах рештки безборонної черні, — стали розходитися по домах.

"Стан польського війська лихий! Воно розтоплюється: одні втікають, інші вмирають з голоду, — думаю, що не багато буде таких, які вернуться додому", — пише М.

Потоцький.

Свою "перемогу" — приписували ласці Божій. І, справді, умови до "перемоги" були якнайменш сприятливі. Безпереривно розбивані козаками без жадних тактичних досягнень, як не враховувати нанесених татарам поважних втрат, вони мусіли вважати відступ українського війська за щасливий припадок, а не вислід воєнних операцій. Незрозуміла нікому втеча татар і відсутність Хмельницького — це наявні докази Божої ласки.

"Сам Бог без нашої допомоги воює, і кожний мусить признати, що ніхто з нас не мав нічого ні для облоги ні для жадної іншої речі" (Грабовський).

Так бачили тогочасні поляки Берестечко. Врешті, отямившись надто пізно, почали дорікати королеві, що то він зумисне випустив козаків, ба навіть посуджували його, що взяв за те хабаря!

Такий моральний стан польського війська ще більше причинився до його ж розтічі й хаосу. Козацьке майно й харчі, здобуті в таборі, стали причиною сварок і боїв поміж поодинокими польськими відділами.

"В тім невимовна ласка Божа, що Бог так скоро і по-багатому наше зголодніле військо в усе нараз запровіянтував чималою і незмірною кількістю муки, каші й м'яса" (Гавронський).

Неможливо було й думати про те, щоб польське військо, добившись до тих скарбів, могло продовжувати бойові дії.

Щоб якнебудь оправдатися перед загальною опінією, пущено в рух усі засоби зручної пропаганди. Вона повинна була представити світові Берестечко як повне знищення Хмельницького та на перший плян висунути короля та шляхту, як нечуваних досі воєнних героїв. Самі таки тогочасні відчували весь несмак такої незаслуженої самохвальби. Рудавський пише дослівно таке:

"Всюди поляки трубили, що король це воєнний геній, найбільший з-поміж воїнів, щасливіший від Цезара, більший від Казимира Великого, славніший від Земовітів, Болеславів, що ціла Азія затримтіла від несподіваної вістки про його перемогу. Лиха поразка козаків так розвогнила уми, так піднесла самого короля, що він конче хотів іти вперед".

Очевидно, що, не вважаючи козаків розбитими, ніхто й не важився організувати погоню. Та все ж таки, хоч пізно, — бо аж 2 7-ого липня, — король надумався і з частиною війська рушив за козаками. Але посполите рушення відмовило послуху, бо згідно з уставою, не було зобов'язане довше воювати; хоругви бунтувалися, шляхта протестувала і взагалі не рушила з місця, мотивуючи це тим, що в випадку дальшого походу немає ніяких виглядів на перемогу, а якби при тому сама шляхта вигинула, то не стане в Річпосполитій нікого, хто давав би рекрута й старався про гроші на військо!

То ж король рушив з невеликим військом, а воно по дорозі дедалі меншало, і він вже під Крем'янцем зневірився сам, то ж покинувши все на ласку долі, завернув і від'їхав до Варшави.

З тих часів залишилася в поляків пісня:

*"Там нам фортуна була послужила,
Паньска факция тему заґродзіла,
Зьле учиніла".*

Врешті король наказав коронному гетьманові враз із чужоземним військом вирушити вглиб України. Мета цієї виправи це був грабіж: околиць. Алеж і тій виправі не повелося. Довгі слітні дощі утруднювали похід, що й так відбувався пиняво й неохоче, бо поляки мусіли відбиватися по дорозі від нападів повстанчих ватаг.

Врешті 20-ого вересня під Паволоччю це польське військо розгромили козаки. Коронний гетьман ледве вийшов з життям і втік з невеликими рештками, залишивши в козацьких руках коло тисячі возів із нагарбаним добром.

Поляки, не використавши тактично Берестецької битви, у першій же спробі направити свою помилку, зазнали важких невдач та станули віч-на-віч новій могутній силі Хмельницького, озброєній і готовій до дальших боїв.

* * *

Втечу татар з-під Берестечка історики пояснюють всіляко. На першому місці називаються мотиви мілітарного характеру. Як уже було згадано, татари, не маючи на флянках місця для акції, наступали фронтально й попали під сильний обстріл польської артилерії та піхоти, що завдав їм важких втрат. Вони, ці втрати, були тим болючіші, що згинувало багато татарських вельмож. Це й могло знеохотити їх до бою. До цього причинилося ще основне недомагання татарської допомоги — їх хиткість і нерішеність. Насправді татари не були безпосередньо зацікавлені в остаточній перемозі будь-котрої з обох воюючих сторін. Ні сильна Польща ні теж молода, але повна творчої енергії, українська держава Хмельницького не були на руку татарській експансії й політиці. Найбільші користі татари мали тоді, коли ослаблення України чи Польщі дозволяло їм безкарно гуляти по українських землях. Далі, як згадано, бій відбувся підчас мусулманського великого свята, коли татарам не вільно було воювати. Усе те вплинуло на хана так, що він рішився відступити.

Та залишається незбагнутим факт несподіваного відступу. Це ж могло бути зроблене за порозумінням чи шляхом натиску зі сторони татар до згоди з поляками, як це сталося було, напр., під Зборовом. Татари, що не бажали зросту могутності ні Польщі ні Хмельницького, часто приставали на подарки й конкретні користі, пропоновані другою стороною, і безсовісно зраджували союзника. І в Берестецькому бою було, очевидно, можливе таке, бо ж так татари зробили були в бою під Зборовом. Тимбільше, що тогочасні джерела часто згадують про те, ніби хан силоміць затримав був у себе гетьмана, коли той приїхав був намовляти його до повороту.

Можливо, що відступ був зв'язаний з нападом ногайської орди, яка, не бравши участі в бою, верталася з багатою добиччю і по дорозі зайняла табір добруджських татар, що були на послугах Хмельницького. Цей аргумент знаходимо в реляції хана до

отоманської Порти: "Довідались, що ногайська орда, повертаючись із добичі, зайняла коні добруджських татар і пігнула в Україну, а ці лишилися піші".

Такі події були можливі, бо поміж татарськими племенами траплялися часто ворогування, що доводили й до отвертих війн. Були серед них і прихильники сильної України і вороги Хмельницького.

Є ще натяки на те, що перед боєм поміж Хмельницьким і ханом трапилися різні непорозуміння. Хан обстоював думку, що довготривала облога польського табору тут конечна. Облогу повинні вести самі козаки, а татари мали б рушити загонами вглиб Польщі, руйнуючи Річпосполиту, і через те змусили б поляків до скорої піддачі. Та Хмельницький на те не згодився.

Можливо теж, що хан, бачучи свої великі втрати в бою, рішив використати нагоду й рушити в Україну, щоб, набравши великого ясиру, бодай частково покрити свої втрати. І справді — повертаючись з-під Берестечка, татари грабували й забирали ясир вздовж шляху свого походу. Як бачимо, тих причин могло бути більше: перемовлення татар поляками, напад ногайців, непорозуміння з гетьманом, великі втрати в людях, релігійні мотиви тощо — й усе те разом могло було вплинути на ханове рішення.

Хмельницький, побачивши втечу татар із щуровецьких лісів, зрозумів, що це вирішує про вислід бою. Перед ним були дві можливості:

1. вернутися до козацького табору,
2. перемовити татар до повороту.

Поворот до табору був утруднений. Козаки були відступили, а поляки відрізали козацький табір від гетьмана. Вони зайняли цілу рівнину, і Хмельницький міг дістатися до табору хіба розлогими болотами та й то на очах у польського війська.

Зате друга можливість була більш приваблива: перемовивши татар до повороту, гетьман міг розпоряджати кіннотою і отже — міг почати бій. Без неї сама прихвність Хмельницького в таборі не змінила б ходу подій. Гетьман і так залишив у таборі найкращих довірених старшин, що й без нього могли повести справу якнайкраще.

То ж Хмельницький зважився і, повідомивши післанцями табір, що прибуде за декілька днів, вирушив із Виговським за ханом.

Здогади декого з польських істориків, наче б то Хмельницький з табору втік, спрепаровані безпідставно на те, щоб принизити велич гетьмана. Вони такі неймовірні, що зайва річ тут їх збивати. Якщо б Хмельницький мав був намір втікати, то був би напевно забрав із собою гроші, або хоча б канцелярію з дипломатичною перепискою, яка й попала полякам в руки.

Тимчасом Хмельницький з Виговським справді були в хана, дігнавши його через яких 30 км. від Берестечка, і таки добилися були татарської підмоги в силі 20.000 кінноти. Та в дорозі на поле бою татари роздумалися й завернули, як подають тогочасні історики, бо впала велика злива.

Переговори з ханом йшли пиняво і тривали декілька днів. Поворот татар, виділених ханом, знеохотив гетьмана до дальших переговорів і він, знаючи, що козацький табір зможе ще оборонятися, вирушив до Паволочі — мобілізувати решту війська в допомогу

берестецьким частинам. ІЩе підчас переговорів з ханом гетьман розіслав був універсали з наказами збирати військо і лагодити сухарі на війну.

З ханом Хмельницький розійшовся перед Старокостянтиновом. Орда. пішла шляхом на Случ біля Острополя, а гетьман станув 9-го липня в Любарі. Звідси розіслав нові універсали: "Котрі з вас козачили зі мною, сідайте на коні, а котрі ні, сидіть і чекайте панів своїх".

Закликав отже гетьман людей досвідчених і обізнаних з війною і до того — кінноту, — черні не брав.

З Любара Хмельницький поїхав просто до Паволочі. Там пробув три дні. Туди й прийшло в тому часі українське військо, що вийшло з-під Берестечка з полковниками Джеджалиєм, Гладким, Пушкаренком та іншими.

Вістку про збройний відступ з-під Берестечка Хмельницький прийняв без більшого враження. Рудавський описує: "Хмельницький не змінився ні на лиці ні на душі. Спокійний, незламний у словах, картав передчасні сльози своїх повірників і ніраз не втрачав надії".

Бо й не було потреби. Берестечко це перший великий бій, де козаки не розгромили польської армії чи то не скінчили корисним перемир'ям. Хмельницький, як добрий вождь, знав, яка химерна доля буває на війні. Не так то дуже втратили духа й козаки, коли відповідали полякам, як це пише кам'янецький староста Потоцький: "І ви нераз перед нами втікали — кажуть, — однак збиралися знову, то й нам за це перше нещастя нагородиться з лихвою".

Або: "Хлопи кажуть: "Вони (поляки) мусять вернутися під Краків, щоб боронитися від Ракоція й від тих, що їх гетьман на бунтування людей розіслав".

Або: "Волимо поголовно вигинути, ніж панам давній послух віддавати".

Такі відповіді ніраз не вказували на якесь велике пригноблення, що про нього пишуть новітні польські історики.

І стягалися нові полки охочих на війну козаків до визначеного гетьманським універсалом збірного пункту — Маслового Ставу.

Хмельницький став квартирою в Білій Церкві і тут покінчив воєнну нараду старшин (15-16 липня), що її розпочав був іще в Паволочі. Назначено нові збірні пункти: Маслів Став — для правобережних полків та Переяслав — для задніпровських, себто лівобережних полків. До війська і мали ставитись зараз же всі кінні, що були в козаках, а неспроможні й піші лагодитися в похід на пізніш, приготівляючи покищо сухарі.

Осьвенцім, описуючи цю мобілізацію, каже: "Українське хлопство, виховзнувшись з небезпеки й повернувшись додому... знову набралось злих прикмет і духа бунту. Стало громадитися в гурти, заохочене універсалами Хмельницького".

Лист Потоцького від 25-ого липня доносить: "На Придніпрів'ї хлопи дуже бунтуються..."

"...Завзята чернь таборами йде під Корсунь..."

"...Почавши від Хвастова всі хлопи враз із козаками табором стоять із своїми недостатками".

"Богун стоїть під Прилукою і по талярові збирає від хлопів на татар".

Впродовж: цього короткого часу Хмельницькому знову вдалося притягнути татар. Хоч хан у листі до гетьмана виправдувався, мовляв, під Берестечком завернув був тому, що не міг битися в лісі й болотах, але все ж козаки вважали його зрадником тимбільше, що орда повертаючися грабувала й брала ясир, неначе з ворожої країни, ба навіть напала була під Костянтиновом на український полк, що йшов на підмогу під Берестечко, та забрала йому всю гармату (15 штук) і обоз.

Та що далі, то все гірше велося татарській орді. Козацькі сили, що йшли на гетьманський заклик, громили татар, де лише могли. Найбільші втрати татари мали тоді в боях під Паволоччю, Чудновом і на уманському шляху. Великі татарські загони були знищені козацькими полками над Синіми Водами і на Царському Броді. Там козаки відбили весь ясир і награбоване добро.

Та не зважаючи на таке явне ворогування, гетьман все ж-таки зумів заново приєднати татар й переконати українське військо, що йому без татарської кінноти не обійтися.

20-ого липня Хмельницький стоїть з головною квартирою в Корсуні, а з ним 4.000 козаків. Решту розпустив на короткий час по домах. Одночасно під Корсунем стоять наново наймлені татари — около 30.000 — з новим беєм Канмамбетом у проводі. По всій Україні на визначені місця стягаються змобілізовані свіжі сили "з великою охотою і в порядку".

Так оце за небувало короткий час, бо ж тільки за два тижні, гетьман перевів регулярну мобілізацію, полагодив татарську ворожнечу, — частково мечем, а частково дипломатичними заходами, — і станув на чолі нових збройних сил, готових до дальших боїв.

З незвичайною енергією й талановитістю гетьман перетворив збройну силу України в один моноліт, — з неабияким воєнним духом. Від Берестечка лишився тільки спомин; надходили, насувалися нові воєнні події. В рік опісля святкує Україна величавий день нового переможного зусилля — бій під Батогом.

Тактичні завваження. Тактична оцінка бою під Берестечком незвичайно багата просто клясичними моментами.

Акція передових полків вдається згідно з наміченим пляном. Знищення великої сили Каліновського, що мала приготувити терен під задуману концентрацію польського війська в Україні, — заломлює цей основний плян короля і примушує короля пересунутися далеко на захід, аж під Сокаль. Уже те одне унеможливлює покищо акцію польського війська в серці України і пересуває цілу кампанію на захід, а це з кожного погляду було безпечніше й догідніше для Хмельницького. Сам же гетьман цим разом має зорганізоване запілля і зв'язки для постачання потрібного воєнного матеріалу, харчів і паші, а тому з більшою впевненістю, не ошаджуючи надмірно часу, — як це бувало в попередніх роках, — оперує доволі далеко від своєї центральної бази. Для постачання матеріалів і харчів використовує повстанчі загони Волині й Полісся, отже районів, що задля своєї теренової недоступности зберегли ще доволі

великі припаси й охоронили їх були перед воєнними випадками. Сам центр української держави забезпечує нейтральністю Радзівіла, але все ж гетьман таки обсаджує литовську границю ще й сильними пограничними полками — "на всякий випадок".

У передберестецькому періоді Хмельницький оперує головно зручним маневром, і то на те, щоб виснажити польське військо, щоб воно, навіть після можливо переможної для себе битви, не змогло, вже зібрати сил до дальшого походу вглиб української держави.

Така стратегія, звана звичайно стратегією виснажування, неподільно панувала в Європі від сотень років. Тридцятирічна війна — це власне яскравий приклад саме такої стратегії. Дух часу вимагав тоді таких засобів бою, що їх в одному, дрібному загалом, фрагменті бачимо в Хмельницького.

Під Нюрнбергом Адольф Густав тижнями стояв на місці проти Валленштайна і навіть не думав про бій. Обидва війська винищували засоби прохарчування в околиці, — щоб врешті після вісьмох тижнів одне з них, — в цьому випадку шведи, — уступило.

Тому стратегію виснаження можна вести лише до певних меж, а їх визначувало виснаження власного війська. Хмельницький у таборах під Тернополем недостатчу харчів відчував неменш, як і поляки під Сокалем. Знаємо теж і про недуги, що завелися були в козацькому війську. Та все ж таки український елемент на труди й невгоди був видержливіший, ніж поляки.

Остаточно Хмельницькому залишилося до вибору: або відступити або йти в бій з головними польськими силами. Як бачимо з загальної характеристики боїв гетьмана, — відступ йому був завжди чужий. Тому одиноке, що могло прийти після цього виснаження — це бій.

Подібно зрештою князь Руперт, стоячи проти пуритан Кромвеля не міг чекати далі, бо голод і пошесті десятикували йому військо. Можливий відступ гетьмана — відкривав би польському королеві шлях на Київ, а з тим і нейтральність Радзівіла була б дуже непевна. Завдання Берестечка це була не так конче виграна, як власне послаблення польського війська до тієї міри, щоб унеможливити дальший похід короля. Така була стратегія і такі бойові заложення XVII сторіччя. Тому й Валленштайн під Люцен в 1632 р. протиставився шведам битвою, хоч наперед знав про свої невеликі вигляди на виграну. **Але Хмельницький Берестечком спинив короля так, як Валленштайн Люценом стримав шведів від окупування Саксонії.**

Характеристичні чинники в маневрі Хмельницького це добра розвідка й велика рухливість українського війська. Гетьман знає докладно про все, що діється в польському таборі, ба навіть, — як це ми бачили в Другій фазі бою під Берестечком, — в козацькому таборі знають негайно про висліди воєнної наради в короля. Про якість української розвідки і про вагу, якої їй надавав гетьман, свідчить шведська реляція з січня 1651 р., збережена в шведському архіві:*

"Chmielnitzkyj wes alles was zu Warsaw geschiehet, weil er viel verrdther unterhelt, so ihme von allem bericht thun". (Хмельницький знає про все,

що діється в Варшаві, бо він втримує багато зрадників, які й доносять йому про все).

Рухливість і легкість, з якою Хмельницький пересуває величезні табори, це подивугідний організаційний чинник, необхідний для успішної акції на величезних просторах і в трудних умовах. У відрізненні від українського війська поляки незвичайно важкі в маневрі, нерішучі — в децизіях, ніколи не мають добрих і певних відомостей про українське військо.

Велике значення має тут одна з воєнних засад Хмельницького: "сховай своє, пізнай вороже". Гетьман зумів застосувати її на практиці, створивши незвичайну на ті часи дисципліну й мовчазність не лише поміж військом, але також у всіх своїх тактичних кроках і рішеннях.

Ця засада поруч догідности в постачанні харчами, водою й пашею продиктувала гетьманові його геніяльний пляй розташувати військо в кількох поближких таборах підчас побуту біля Тернополя. Таке розташування принесло йому ще й інші користи. Воно зменшувало занечищення місцевости, що то завжди в випадках великих таборовищ спричиняло пошесті й недуги. Таке розташування одночасно дозволяло на більшу рухливість та на застосування тактики рівнобіжних маршів декількох колон обозів нараз.

Слід бо пам'ятати, що рухливість війська залежала головнo від числа кінноти. Піхота скоро виснажується і відбуває марші куди повільніше, як кінні, а одночасно зуживає більше ще матеріалу й харчів. У Хмельницького кінноти не було. Він чекав татар і через те не міг спинити зосереджування польських військ під Сокалем, ані теж використати таких моментів, як от перехід польської армії під Берестечко. Зате, щоб послабити доплив польських сил, — викликає повстання в запіллі польської армії, деморалізуючи таким чином посполите рушення, що й так пиняво збиралося в таборі. А втім можливо, що гетьман не дуже то й спішився в несподіваним наступом на поляків. Мабуть, чи не волів він наступати аж тоді, коли "добірні" польські полки, з приходом посполитого рушення, втратять, свою попередню спаяність і скоріше піддадуться впливові невишколеної хиткої й непевної, без великого бойового значення військової "громади".

Хмельницький присвячує велику увагу артилерії, дбає про добрих гармашів і про задовільний стан гарматного боєприпасу. Українська артилерія, згідно з усією його тактикою була однаково рухлива, як і всі інші частини. Тому й не зустрічаємо в Хмельницького, поза малими фальконетами й польовими чи полковими пушками, — важких гармат.

Крім виснаження польського війська, рівночасна мета гетьманового маневру була ще також конечність знайти догідне для себе поле бою й накинати його королеві. Бій під Сокалем для Хмельницького, як вдумливого вождя, був небажаний. Вразі перемоги поляки мали б легкий і широко відкритий шлях в Україну через Зборів. Зате волинські терени, — багністі й зарослі лісами, — здержували б через виснажливий маневр польське військо від дальшого походу, або щонайменше цей похід відбувався б так помалу, що гетьман мав би доволі часу на те, щоб королеві протиставити нову силу. Так воно після Берестечка й сталося. Гетьман через два тижні був готовий ставити чоло

королеві, та той не мав уже ні фізичної ні моральної сили вирушити в похід. Який інакший був би хід подій, якщо б ця битва була зведена не під Берестечком, але під Сокалем. Вигідний широкий шлях просто мав би поляків в Україну! З цих міркувань наглядно зарисовується незвичайна продуманість кожного задуму великого гетьмана.

Волинські терени були догідні для Хмельницького ще й з інших міркувань. Гетьман ніколи не міг бути певним щодо нейтральності Радзівіла, а вразі перемоги над поляками міг би був Литві ставити чоло куди догідніше з волинського терену, ніж з Галичини — із зборівсько-львівського шляху. Нарешті Волинь і Полісся заповнювали йому доплив свіжих повстанчих сил. А на них, як ми бачили, клав гетьман у справі зв'язування акції Радзівіла більшу вагу, ніж на можливу галицьку повстанчу акцію.

Тому гетьман маневрує так, щоб затягнути польське військо на Волинь. Маючи з собою татар, задумує використати безладність рухів польської армії і несподівано заскочити її на переправах. Тому зручним маневром змушує поляків до походу на Дубно і лише припадок рятує короля від загибелі. Польське військо завертає назад під Берестечко.

Гетьман постійно нав'язує всі воєнні акції боєм, тому й не вагається рушити на сильнішу польську армію та прийняти бій у менш сприятливих умовах. Він знає, що активних офензивних засобів уживають також і в обороні, бо не тільки сама сила, але й спосіб її застосування — рішають про вислід. У бій він іде з головною метою: не допустити короля на Україну, хоча б навіть ціною програної, — із такою ясною ціллю стає перед готовим укріпленням польським табором.

Хмельницький відразу бачить, що терен вузький і недогідний. Знає, що не зможе вповні використати спроможностей кінноти, бо коні грузнуть у болоті, а кіннота не зможе розгорнутися в лісі. Він не може застосувати своєї улюбленої тактики — маневром оточити ворога. Все ж таки заходить поляків з ліва і продирається лісами, особисто ведучи туди козацькі відділи. Це місце гетьман вважає вирішальним. Він знає, що в таких недогідних умовах слід завжди діяти швидко і в закритому терені, стосуючи клясичну засаду бою: вдарити в найслабше місце і в тому місці бути сильнішим.

То ж стає в проводі відділів, що вирушають на щуровицькі ліси й задумує рішуче вдарити на польське праве крило, бо там найслабше польське місце: там стоїть посполите рушення.

Тимчасом, залишаючи при головних силах наказного гетьмана Джеджалия, в'яже поляків акцією дрібних відділів і татарської кінноти. Головні сили покищо тримає в резерві. Через те вдаряє в порожняву безцільна атака цілого польського лівого крила, що, попавши в болота, здесятковане повертається в табір.

Козацький табір вичікує аж до часу, коли ймовірно Хмельницький проб'ється лісами на місце.

І в хвилині, коли головні українські війська нестримною масою та з величезною вогневою силою рушають у бій, проривається спаяність цієї лінії через відступ татарської кінноти. Голові сили не мають уже зв'язку з відділами, що в щуровицьких лісах.

Ні Хмельницький ні Джеджалий без якогось посереднього чи прямого взаємного зв'язку з собою не можуть наступати. Джеджалий дає наказ до відступу і тому до акції головних сил не приходить.

Всякий головний бій складається з трьох елементів:

1. артилерійського підготування (воно саме почалося),
- 2... бою зведеного піхотою (він не відбувся),
3. кінцевої фази бою, вирішеного кіннотою (ця фаза теж не відбулася).

Головний бій під Берестечком власне не відбувся. Він закінчився лише першим елементом — в артилерійському підготуванні і в діях кінноти, що успішно в'яже поляків і розбиває їхні кінні частини, пригтовляючи таким чином терен для головного наступу піхоти.

Поляки мали короткий і глибокий фронт, а такий знаменито надається до оборони. Козацький фронт був плиткий і його можна було знищити одним ударом. До того поляки були укріплені й могли вжити сильного вогню на виставлені без земляних заслон козацькі й татарські відділи. Як би не брати, — поляки мали великі вигляди на перемогу.

А все ж таки увесь час боїв першої й другої фази українське військо виходило переможною рукою і лише в останньому дні переправи, при збройному відступі, — вдалося полякам заскочити останні відділи черні, ослонювані регулярними частинами.

Фош каже: немає перемоги без битви.

Не було перемоги теж і під Берестечком, бо ж до битви в стратегічному розумінні не дійшло.

Щодо відвороту козацького табору з поля бою й дальшого отаборення над річкою Пляшівкою то українському війську треба признати вищий ступінь воєнного духа: одинадцять днів отаборені в болотах чекають свого вождя, але ж не бездільно: укріплюються, постійно роблять вдачні випадки й наскоки на поляків. Є в українському війську дивна на ті часи дисципліна, є дисципліна й творча ініціатива, але вона не переходить поза рамки можливостей, визначених неприявним вождем. Богун, що мав за завдання вивести військо з облоги, сповнив це завдання якнайкраще. Ще останньої ночі, коли в таборі залишилися самі тільки дрібні частини, робить вилазку й наносить полякам великих, серйозних втрат.

Останній акт Берестецького бою — напад поляків на решту війська й заскочення його на переправі — вказує на те, що Хмельницький — робив правильно, не приймаючи до війська слабо озброєних чи то необізнаних з війною повстанців.

"Котрі з вас козачили зі мною, сідайте на коні, котрі ні, сидіть!"

Цей елемент, що добре виявляє себе в партизанських сутичках, не міг рівнятися з регулярною українською армією, коли приходило до вирішальних боїв. Повстанча чернь могла щонайвище виконувати таборову службу, а зрештою — лише утруднювала кожну скоординовану бойову акцію.

Повстанці, як незагартований і бойово невишколений елемент, піддавалися легко поривам, імпульсам, настроям, але ніколи не можна було рахувати в них на справжню

вояцьку рівновагу духа, головню ж у випадках трудного чи то й безвиглядного бойового становища.

Та коли українська повстанча чернь Хмельниччини справді не раз напричуд добре сповняла накладені завдання, коли українське регулярне військо має такі прикмети духа, яких не стрічаємо в тогочасних європейських арміях, то все те прийшло лише завдяки великому гетьманові, що своїм військовим генієм умів прищепити юрбі — найвищі духові цінності бойовика.

І в нашому випадку — одна неприявність гетьмана відразу спричиняє упадок духа черні в обличчі переважаючих польських сил. Остаточно годі обвинювати її за те, що, живучи надією на порятунок, в останній хвилині опинилися віч-на-віч загибелі й заламалася. Порив невишколеної маси до життя всупереч усім бойовим засадам про рівновагу духа спричинює те, що вона безладно юрбється на вузьких переправах і тим самим наносить собі зайві втрати.

Відомі слова Наполеона: "Не римські легіони здобули Галлію, але — Цезар; не картагенські жовніри лякали Рим, але — Ганнібаль; не македонські фаланги дійшли до Індії, але — Олександр", — можна застосувати і до всіх боїв Хмельницького. Та під Берестечком, коли не стало гетьмана, то хоча стратегічно українське військо накладене на нього завдання виконало; — "не Хмельницький зазнав невдачі, але — чернь".

У кожному війську найважливіше — це організовані регулярні частини. Знищення цих частин це знищення ворога. Так було з польським військом над Жовтими Водами, під Корсунем, під Батогом. Це були втрати. Під Берестечком поляки знищили лише дрібну частину українського війська, та й то найбільше з його нерегулярних відділів. Так звичайно буває, що найменш вишколений елемент зазнає в бою найбільших втрат.

Усі інші частини після відступу не забули своєї карності і незабаром після бою зголошуються в гетьмана. Вони й творять надалі ядро нової української армії.

Досліджуючи причини, що привели козацьку старшину до рішення про збройний відступ, слід підкреслити такі з-поміж них:

1. умови постачання воєнним матеріалом і харчами були дуже важкі, якщо не безнадійні, головню тоді, коли полякам вдалося зайти на тили табору;

2. краще зрезигнувати з енергії, вкладеної в організацію походу й бою, ніж тепер зайво втратити живу силу чи то спричинити моральний упадок важкими умовами перемир'я;

3. до того часу втрати поляків були такі поважні, а шлях можливого походу в Україну такий важкий, що поляки не були в силі зважитися на дальшу бойову акцію; щоб іще більш знеохотити поляків, роблено зручні вилазки з табору.

Збройний відступ відбувається в порядку і спокою, аж поки ворог не використовує становища і в погоні не зв'язується з відступаючим. Тоді відступ стає жахливим і замінюється в панічну втечу. В випадку Берестечка — український відступ не був загрожений польською погонею. Лише передові польські полки розбили останню частину українського війська ще на переправі. З боку короля не було ніякої дальшої

акції. Погоня дає звичайно більше користей, ніж сам бій, бо буває в ньому й так, що переможець має більші втрати, ніж переможений. У погоні переможець б'є, забирає полон, зброю й воєнне майно.

Маршал Фош каже, що перемогти це значить іти вперед. Та під Берестечком поляки не те, що не спосібні використати відступ українського війська, але самі морально слабнуть і розходяться по домах.

Великі перемоги дають велику користь і тривкий наслідок. Берестечко дало полякам небагато: трохи каші, м'яса, дві барилки червінців, 18 гармат і до року... Батіг.

Справжні втрати українців були:

1. втрачена енергія, вкладена в організацію походу,
2. на короткий час зменшена дисципліна,
3. спинення тактичної думки.

Так, як бачимо, Хмельницький скоро довів військо до попереднього стану високої боєздатності, а це вказує наглядно, що українцям не бракувало воєнного духа. Гетьман доказав, що можна покластися на українського вояка, коли у проводі стоїть енергійний і досвідчений вождь.

Отже Берестечко це тактично не вирішений бій. Стратегічно українське військо перемогло, бо виконало своє основне завдання: недопустило короля вглиб України.

"Виграний бій — це бій, коли не хочемо признати себе переможеними", — повторює Фош слова Наполеона, подані як мотто цього розділу.

Акція Хмельницького під Берестечком — це типово заслонна операція, що в основному рівноважить власні слаблі сили із сильним ворогом, виявляючи якнайбільшу ощадність власних сил і зберігаючи їх до дальшої дії.

Завдання збройної сили в заслонних діях це в першу чергу:

1. охоронити країну,
2. розбити ворога.

Залежно від обставин можна рішитися на перший чи на другий пункт, чи й навіть на обидва разом. Та схиблені пляни розбити ворога (пункт 2) можуть його, ворога, лише зміцнити і тому в таких випадках кожний вдумливий вождь обмежує своє завдання лише до збройного спротиву і до спинення ворожого стратегічного зусилля. Так було під Берестечком. Сам бій не був ціллю для себе, він впливав із загальних заслонних залогень, що на них рішився був гетьман.

Зовсім інакше виглядала б берестецька кампанія, якщо б на першому пляні гетьман був поклав конечність знищити живу силу ворога. Щоб ударити в вирішнім місці, то там треба зосередити всі свої сили, а з тим — ослабити інші воєнні фронти. У Хмельницького цього немає: навпаки, він залишає сильну кордонну сторожу й численні загони по українських замках і містах. Щоб знищити польське військо, гетьман не потребував спиняти короля перед концентрацією біля Бару, і міг його там очекати, не витрачаючи енергії на зручні й затяжні маневри. Та свідомість власних сил і відповідальність за життя і кров українського війська у плянах Хмельницького вирішує. Він старається за допомогою стратегії виснаження примусити короля, щоб той

облишив плян польського походу в Україну і не брався окупувати головних баз і джерел розросту української держави та її війська.

А саме цей розріст потрібний гетьманові, і він важливіший за вислід одного бою, бо гетьман має далекоюсяжні пляни на майбутнє.

Дальші нестримні події, ясні у своїй логіці, вказують шлях великого гетьмана, шлях, що ним прямує цей небуденний вождь до наміченої великої мети. Ніякі труднощі його не спиняють. А перешкод на шляху до здійснення української держави він має багато. Першу усуває легко. Це Батіг. Друга важча й непередбачена, — і що до того ще відсуває інші події на довший час, — це найважливіша з-поміж усіх язв тогочасного населення — грізна пошесть. Та про це далі.

Порівнюючи втрати, що їх мали обидві воюючі сторони, можемо ствердити:

1. в боях першої фази втрати поляків були більші від українських і досягали коло 4 % всієї сили;

2. втрати українського війська підчас переправи останнього дня досягали, згідно з польськими джерелами, 10.000 людей.

За недостатчею докладних даних приймаємо, що й загальне число війська Хмельницького, подаване польськими джерелами на 200.000 людей (крім татар), в однаковій мірі перебільшене, як і число побитих на переправі.

І в цьому найгіршому випадку українські втрати під Берестечком сягали всього 5 % втрат у людях.

Артилерія Хмельницького налічувала около 130 гармат, отже втрата 18 гармат під Берестечком це — найбільше 15 %.

Порівняймо ці втрати до подібних втрат із інших воєн. Мірилом програної беруть звичайно втрати в бою; ці втрати числове все тим більші, що ближче до наших часів.

Не маємо докладної статистики з боїв XVII сторіччя. Зате знаємо вже, що Фрідріх Великий втрачав у своїх переможних боях до 30 % людей. Під Колліном цей вождь втратив 60 % піхоти і виконав відступ в порядку.

Наполеон мав теж не менші втрати. В бою під Асперн лягло 40 % війська,

а під Ляйпцігом 23 %.* В самому марші від Райну до Берна 1805 р. наполеонська армія зменшилася на 25 %; в поході на Москву шлях Городно — Ковно Наполеон пройшов із 363.000 людей, а до Москви після 860 кілометрів — привів всього 95.000. З того бойові втрати досягли — 40 %, маршові — 60 %.

У світлі отих цифр українські втрати під Берестечком справді не великі, порівняно з вагою виконаного завдання. До того Берестечко дало українській нації вартості далекоюсяжного значення:

1. переконало, що бойова вартість повстанчої черні, себто невишколених у військовому дусі повстанців, дуже мала і що чернь не встані запанувати над своїми настроями в скрутні моменти бою;

2. піднесло завзяття, духа реванжу й спаяність нації;

3. створило світлу традицію, якою житиме українська нація ще довгі віки.

Традицію Берестечка принижують у нас не тільки польські, а за ними й інші

чужинецькі історики, але теж українські, як оце хоча б Грушевський; для нього Берестечко це жахлива поразка. Та це погляди, що не витримують критики, коли розглядати їх у світлі фактичних воєнних подій. На жаль, ні Грушевський ні інші історики не звертали уваги на воєнну сторінку доби Хмельницького і тому їхні оцінки односторонні та кидають на наше минуле невірне світло. Для воєнної історії важливі не тільки блискучі ефектовні перемоги, але теж і тверді бойові чини, от хоча б як Берестечко, з яких майбутні покоління довгими віками могли б черпати для себе цінний досвід і науку.

Ні Хмельницький, ні старшина, ні теж козацтво не почувалися переможеними після Берестечка. І тому й до берестецької кампанії стосуються слова Наполеона, що гордо говорив про своїх воєнків:

"Вони, хоч і відступають, та ніколи не відчувають себе переможеними".

БІЙ ПІД БАТОГОМ

(1-го — 2-го червня 1652 р.)

"Іду на вас!"

(Святослав Завойовник)

Українське військо. Білоцерківський договір з вересня 1651 р. з Польщею і серед військових частин і серед населення викликав чимале незадоволення.

Наново віджило прагнення до негайної розправи без уваги на обставини й засоби. Те прагнення протиставлено "уміркованому" способу вести війну, що його представником мав бути ніби сам гетьман. Ця "уміркованість", що нею дорікають ще нині деякі історики великому гетьманові, — ніраз не була виявом якоїсь його нерішучості чи теж його, мовляв, глибоко закоріненої відданості королеві, якої б то він ніби ніяк не міг був визбутися. "Уміркованість" походила в першій мірі з продумання всякої найдрібнішої справи, із докладного планування походів і боїв; із глибоких студій бойових і політичних умов, словом, — із таких прикмет, що завжди характеризують великих вождів. Хмельницький іде так далеко, що зриває з балакучістю попередніх вождів протипольських повстань, з їхніми широкозакроєними військовими нарадами, з їхніми кампаніями, задумами на велику міру, — а що не доходили до кінця за відсутністю розробленого плану, а з тим і розвідки, харчів, боєприпасу, засобів транспорту, врешті — з їхнім бунтом і лише бунтом, а не творчим збройним зривом.

Оце нове у Хмельницького викликає незадоволення широких шарів народу, що не розуміють ще потреби мовчанки й потреби доцільного розподілу часу та засобів бою.

Гетьман використав Білоцерківський договір на те, щоб зорганізувати молоду державу й подбати про всі засоби для дальших воєнних операцій.

Бо ж. було ясне, що поляки договору не додержать: сойм зірвали і тим самим не було як цей договір затвердити. А молода держава потребувала часу для організації адміністративного апарату, грошей для війська і ординців та для закупу боєприпасів, потребувала забезпечити собі північні — литовські й московські — та південно-західні

— волоські кордони. Потребувала врешті опокою й передишки на те, щоб засівалися ниви й родився хліб, без якого Україні грозило мариво голоду.

Врешті приходить слухний час. Гетьман наладнав зв'язки з ордою, придбав припаси салітри, сірки й олива з-за кордону, підготував усе до задуманої кампанії і несподівано, зриваючи Білоцерківський договір, скликав на "світлім тиждні" 14-ого травня 1652 р. Велику Раду в столичнім Чигирині. На цю раду закликав — "усіх полковників, осавулів, сотників і всіх козацьких урядників". При нарадах було також привних около двадцять мурз і білгородських князів.

З Чигирини Хмельницький негайно розіслав листи до всіх полковників, щоб готовилися в похід, були "запасні кінні й оружні". При цьому визначив збірні пункти для лівобережних полків: Полтаву, Зіньків, Гадяч, московське пограниччя й Веприк.

Алеж при тому гетьман не зазначував, чому заряджує цю мобілізацію. Це міг бути похід на Московщину, на Молдаву, або й на поляків. Головно мобілізація лівобережних полків непокоїла поляків, що не почувалися певно, тим більше, що на Лівобережжі стояли на лежах теж польські збройні сили, використовуючи окрему що до цього постанову Білоцерківського договору.

Українська мобілізація йшла скоро й справно. Полковники негайно порозсилали мобілізаційні листи і з кінцем травня вся українська держава була готова до війни.

Зберігся зразок отакого листа, яким полковники заряджували в себе мобілізацію:

"Яско Воронченко пулковник прилуцкий. Всѣм воец и каждому з товаришов полку нашего Прилуцкого. Вѣдомо чиню вам сим писанием моим од старшого и до меншого и розказую вам именем и владзею пулковництва моего: скоро писане мое дойдет вас, того ж часу абисте би всѣ як нарихлей до полку стягали зо всѣм. Кгди я тепер с полком стою под Миргородком на Осницѣ, а вам писаніе мое посилаю через товаришов, меновите Грицка Плаксу, Савку Кущенка, Конона Саченка, абисте би якнайрихлей поспешили, не только реестровіе але и нереестровіе: аби добріі молодце из добрим оружіем — рад прийму за товаришов. При тим вас Господу Богу поручаю. Писал на Осницѣ року 1652 мая 18 дня. Вам всего добра жичливий више писаний пулковник рукою власною. До Дептавки, до Самбора, до Стричовки, и от города до города абисте слали".

З кінцем травня був теж зорганізований північний фронт, проти литовського війська Радзівіла. У проводі північного йійська стояв полковник Подобайло.

Для полків — переяславського, прилуцького, миргородського й полтавського — як збірне місце визначено Переяслав. Частина татарського війська стояла при гетьмані, а головні ординські сили саме вирушили з Криму.

Після чигиринської ради Хмельницький з невеличким військом і частиною татар, що стояли були під Полтавою і перейшли в той час на правий берег Дніпра, вирушив у напрямі на Волощину, назустріч ханові й орді. Друга частина татар, що стояли з гетьманом, перейшла в Чернігівщину.

Шлях, що ним ішов Хмельницький, згідно з тогочасними записками, виглядає так: з Чигирини вирушив гетьман у "степ" на урочище Борок, не доїжджаючи до Чорного

Лісу, а 23-го травня з цього ж урочища пішов вздовж річки Тясьмина попри місто Тарасівку. Там гетьман зустрів ногайську орду й кримських татар.

Військо, що йшло з гетьманом, складалося з чотирьох полків: чигиринського, корсунського, канівського й черкаського. Кожний полк нараховував около 3.000 людей; отже разом було яких 12.000 війська. Після зустрічі з татарами сили Хмельницького збільшилися на 20-25 тисяч. Величко подає число всього війська на 26.000, Кубалю на 20.000 татар, а Костомарів на 5.000 татар під Нуреддіном і 14.000 під Карач-мурзою. Зрештою з гетьманом ішов також його син Тиміш Хмельницький; "Tymos des Chmielnitzkyj sohn ist ein wunderlicher Kopff und grosser Tyran", — так характеризує його шведський посол. ^[13]

Усе військо йшло без табору, або — як тоді звали "комуніком", "влегці" чи "пординськи".

З Тарасівки Тиміш відділився від гетьмана й рушив з п'ять-шість-тисячним відділом на Брацлав — попри Ладижин, кудю вів шлях на Волощину; сам гетьман пішов на Умань.

Хмельницький, знаючи місце, де отаборився Каліновський з польським військом, ще під час походу розділив сили згідно з пляном майбутньої бойової акції. Синів наказав іти помалу — не більш як одну-півтори милі денно, — Карач-мурзі з п'ятьма тисячами татар і з козацькою кіннотою велів іти на польський табір лівою стороною до Батога та пониже його перейти річку Бог, — а сам просувався за Тимошем на відстані однієї милі в напрямі на Ладижин. Дві чи три милі перед Ладижином гетьман наказав Тимошеві повернути праворуч і перейти річку Бог повище Ладижина, а сам післав до Каліновського листа, звертаючи йому увагу на те, що Тиміш іде з військом помимо польського табору та порадив, щоб Каліновський уступився з волоського шляху, бо може прийти до зайвого бою, — тим більше, що місце, обране поляками під табір, для них дуже недогідне й невідповідне. Цей лист від 30-ого травня, записаний у багатьох тогочасних джерелах, так що немає сумніву щодо його історичності. В оригіналі він не зберігся; до нас дійшли деякі його перерібки. Костомарів подає такий його зміст:

"...Не хочу таїти перед вами, що неслухняний син мій Тиміш, взявши декілька тисяч війська, йде сватати дочку волоського господаря. Певна річ, що яке кому до цього діло. Але я дивуюся, чому оце численне польське військо отаборилося біля Батога, ніби на те, щоб заступити дорогу моєму синові. Прошу вашу вельможність, зважаючи на спокій вітчизни, відійдіть з вашим військом — тим більше, що військо польське таборує на місці зовсім незручному щоб оборонятися. Боюся, щоб часом весільні бояри, люди легкодушні, не стали сваритися з військом, а синові моєму, людині молодій, не прийшла думка пошукати першого успіху військового таланту".

Господар Молдави Василь Лупул (1634-53) (з гравюри в "Theatrum Europaeum" VII, 1663)

Та вже день перед тим — 30-ого травня — татари переправилися почерез Бог пониже Батога, а Тиміш ще скоріше, бо вночі 29-ого травня, перейшов на праву

(південну) сторону річки повище Ладижина. Ніби зовсім не займаючи польського табору, Тиміш вирушив на захід шляхом на Волощину. Насправді ж зробив це тому, щоб не мусіти переходити річки Сельниці в її долішньому бігу, а яка вливається до Богу, та щоб змилити чуйність поляків. Опісля гетьманич завернув у сторону Ладижина, обійшов польський табір і зупинився позад його на горбах; у лісі.

Польське військо. З весною 1652 р. поляки рішили були розпочати похід проти хана. Щоб зберегти свої сили від зайвих несподіванок задумували прихилити на свою сторону українське військо. Але гетьман не бачив для себе ніякої користи від такого союзу і повідомив хана про воєнні наміри поляків.

У висліді хан проголосив мобілізацію татарського війська в Криму, — але про ціль цієї мобілізації ніхто, навіть серед поляків, не здавав собі справи. В тому часі Хмельницький часто поширював менш чи більш правдиві вістки про скупчування війська в Московщині та Туреччині, і ці вістки, подавані польським гетьманам від довірених людей Хмельницького, ще більш дезорієнтували поляків.

Польське військо стояло через зиму на Україні й було розділене Каліновським на три групи: 1. за Дніпром — у Чернігівщині; 2. коло Кам'янця й Бару; 3. коло Брацлава. Третя група стояла під проводом самого Каліновського, що біля Ладижина мав свої добра й хотів у них перебути зиму.

Коли прийшла вістка, підтверджена розісланими роз'їздами про похід орди в Україну, Каліновський зрозумів дипломатичні й воєнні ходи Хмельницького. Він перший правильно додумався, що на Польщу гряде загроза нової війни з українською нацією.

Не почуваячися на силах щоб протиставитися Хмельницькому і взяти відповідальність за бойову акцію, Каліновський у своїх листах благав підмоги та стягнення полків, розташованих на зимових ляґерах. Неохоче вирушило польське військо й панські хоругви на блага Каліновського. Полки, що стояли на Лівобережжі, йшли помалу, не поспішаючи і так затягали свій похід, що заледве аж 14-ого червня, прибувши до Києва, довідалися вже про розгром Каліновського під Батогом. Польські хоругви Собеського, Одживольського, Балабана й молодого сина Каліновського до польського табору прибули перед самим боєм.

Прогайнувавши чимало часу на вичікування панських хоругв і задніпровського війська, Каліновський в останні дні рішив виступити проти татарської орди й розбити її, поки ще вона получиться з силами Хмельницького. Та заки в польському таборі назрів плян такого походу, наспіла вістка, що українські й татарські війська вже зустрілися під Тарасівкою. Не залишалось нічого іншого, як зостатися вже під Ладижином і чекати дальшого ходу подій. Кінний під'їзд, висланий з польського табору за річку, доніс, що в сторону Ладижина наближується Тиміш Хмельницький з невеличким військом. Це ще більш впевнило Каліновського, що найкраще — це покищо не вирушати нікуди і зайняти оборонне становище десть недалеко Ладижина.

Польські сили налічували 20.000 старих досвідчених вояків, — саме найкраще військо, що його Каліновський затримав при собі. Костомарів подає, що в склад того

війська входило: 12.000 кінноти і 8.000 піхоти, поділеної на вісім полків. З чурами й таборовими слугами було около 50.000 люда. Подібно подає Рудавський, рахуючи бойові сили Каліновського на 20.000 людей. На польську піхоту складалося саме німецьке військо з німецькою командою під проводом визначного полководця Собеського. Крім нього, в польському таборі було чимале число відомих старшин з великим бойовим досвідом.

Місце бою. Місце під польський табір обрано ще декілька місяців тому й окопано його доволі обширно, мабуть, тому, щоб примістити в цьому таборі не лише все військо Каліновського, але теж і задніпровські полки, окремі панські хоругви та військо з-під Кам'янця й Бару. Була це простора рівнина, що тяглася від Ладижина правим берегом Бога й кінчалася горбами; найвищий з-поміж них пункт (100,9 м) звався Батоги або Батіг. Другу сторону рівнини закривали лісисті горби, й ліси та багна, що простягалися аж до річки Сельниці.

Польський табір, розташований на цій рівнині, загороджував шлях на Волощину, а що вів з Чигирини на Умань, Ладижин і Могилів. Табір відповідав усім тактичним і місцевостевим вимогам бою.

Доступ до того табору був звідусіль утруднений, а сам табір укріплений так, що Хмельницькому ще більш утруднював наближення. Одинокі недотягнення було тут те, що рівнина й табір були великі і не давали полякам змоги опанувати своїми силами цілу місцевість.

"І 100.000 було б мало", — записує сучасник, порівнюючи простір табору до польських сил Каліновського.

На вістку про неясні ще рухи українського війська Каліновський вирушив до приготованого табору, — "где прибувши, — пише Величко, — станул в некріпком и голодном мѣстѣ обозом между Ладижином и горою Батогом, которая з поля протягла до реки Бугу, над которою и город Ладижин сидит вишше гори Батого в єдину чили у дві версти". "Theatrum Europaeum" подає чомусь, що бій відбувся поміж "Pavvogo" і "Kubertinubuka".

Німецькі піші полки розташувалися зараз у південно-східній частині табору, що найближче притикала до річки, і там ще зосібна окопалися валами й ровом.

Бій і його наслідки. 29-ого травня поляки дістали вістку від своїх під'їздів, що наближується татарська кіннота. І справді, 30-ого травня татари переправилися через Бог повище Ладижина і вже наступного дня Нуреддін захопив багато коней, що паслися на рівнині під Ладижином, оподалік від польського табору.

Першого дня бою, себто 1-ого червня, появилися біля польського табору перші кінні відділи татар. Польська кіннота виїхала на герці, але татари завернули й стали втікати в сторону міста. За ними погнався з кіннотою ротмістр Зелінський, та підчас погоні, — одну милю вже від табору, — одержав вістку, що козаки з татарами появилися за польським табором. Зелінський зараз же завернув до табору, втративши по дорозі чимало людей, що мусіли відбиватися від завзятих нападів козацької й татарської кінноти. Перед табором козаки задержалися на віддалі гарматного пострілу

й безпечно герцювали по полі.

Того ж дня до табору прибули недобитки польської передової сторожі, що стояла була висунена далеко поза табором. Вони й принесли вістку, що Тиміш несподівано напав і розгормив їх дотла.

Вночі козаки обійшли польський табір від заду і не запримічені поляками, зайняли лісисті горби (107.8 м і 111 м). В тому часі в польському таборі відбувалася воєнна нарада. Пшиємський радив залишити в таборі німецькі піхотні полки, що й так мали свої окремі укріплення, а решту війська, себто польську кінноту, вивести під проводом Каліновського з табору в напрямі на Кам'янець. Каліновський мав би тоді зібрати польські загони, що стояли понад Дністром і повернутися назад на допомогу німцям. Увесь плян Пшиємського спирався на велику боездатність німецької піхоти, при чому він же висловлювався про польську кінноту як про дуже непевне й небоездатне військо.

Та Каліновський твердо стояв при своєму: він уважав, що краще боронитися на місці, сподіваючись, що незабаром прийде очікувана підмога.

Тимчасом козаки оточили табір; положення ставало безнадійним.

Польське військо, довідавшись, що Каліновський не думає уступати, а свідоме того, що табір через свою просторість не догідний для оборони, — стало бунтуватися. Воно бачило, що прийдеться загинати і в розпуці рішило піддатися Хмельницькому та видати йому Каліновського, щоб таким чином рятувати власне життя. Каліновський, довідавшись про небезпеку, ще вночі втік до табору вірних німецьких полків.

"Кров Каліновського, якого пощадили татари, от-от була б пролилася від польських мечів", — з жалем записують тогочасні джерела.

Польська кіннота, розуміючи своє безвихідне положення, почали втікати почерез річку. Вона покинула табір, і не думаючи про оборону.

Щоб якнебудь спинити військо від розтічі, Каліновський наказав німцям стріляти до втікачів. Почалася стрілянина, яка ще більше впевнила польську старшину про безвихідне становище власного війська.

Увесь час козаки виловлювали тих втікачів, що перейшли річку. Частина з них загинула з козацьких рук, інші попали в ясир, а ще інші — пропали без вістки, мабуть, загинули з рук довколишнього населення.

Ще в останньому моменті Пшиємський благав Каліновського, щоб для добра польського війська той таки завернув з кіннотою під Кам'янець. Та для втечі було вже пізно. Поляки врешті побачили, що українське військо оточило їх звідусіль. Як почався бій польської кінноти з німецькими полками, поляки — в відповідь на німецькі постріли — пустили на них коні. Гетьманич, побачивши це, вискочив із своїми відділами з лісу та прорвався до табору, здобуваючи його середину. З другої сторони Хмельницький вислав Золотаренка з полком козаків, щоб той наступав на Пшиємського від сторони Ладижина. Каліновський зрозумів зараз небезпеку цього маневру та вислав частину піхоти проти Тимоша й Золотаренка, а сам з кіннотою вирушив проти татар, які щопрокиш готовилися до наступу під проводом Карач-мурзи. Але польська кіннота розбіглася і Каліновський мусів наново схоронитися в німецькому таборі.

З усіх сторін ішов бій. Серед темної ночі поляки втратили орієнтацію й не знали вже, хто звідки наступає.

Одночасно з наступом козаків мали були вирушити в бій також і татарські відділи. Але татари вагалися серед ночі вступати в район польського табору. Тоді Тиміш казав підпалити величезні скирти сіна, нагромадженого поляками посередині табору. Спалахнув вогонь і освітив поле бою. По одній стороні табору вісім "рейментів піхотних" приперлося в куті табору над Богом. Проводив ними Марко Собеський. До них пристала частина польської кінноти, що її відтяв Тиміш від головних сил Пшиємського. На цю частину табору наступав сам Тиміш Хмельницький, маючи до помочі татар Карач-мурзи, що покищо не йшли в бій.

По другій стороні табору боронився Пшиємський від Золотаренка, маючи позад себе жахливий пожар, що нищив табір, шатра й усе майно.

Після короткого жорстокого бою козаки вдерлися в німецькі укріплення й безпощадно витяли в пень ціле військо. Тут згинув Каліновський, його син — коронний обозний, Марко Собеський та інші.

Перемігши піші полки, козаки кинулися на Пшиємського й напали на польську кінноту з заду. З бою мало хто врятувався; сам Пшиємський згинув від козацької шаблі. Ще тієї ж ночі бій закінчився. Козаки здобули 57 чи 58 гармат і багато воєнного припасу. Все інше добро Хмельницький віддав татарам.

Бранців багато не було. Єрліч каже, що "не вийшло й півтори тисячі, з німецьких компаній не вийшов ні один, всіх порубано". Міхаловський подає, що "з товариства і сотня не врятувалася".

Частину бранців козаки відіслали татарам в ясир. Головні татарські сили залишилися надалі при Хмельницькім. Гетьман зумисне не дозволяв на те, щоб ясир був великий. Тоді татари всі відійшли б з бранцями в Крим, не залишаючи при гетьманові нікого. З тих міркувань Хмельницький казав порубати всіх хворих і поранених бранців, і сам викупив від татар 256 (чи теж 286) знатних поляків, яких відіслав у Чигирин а опісля великодушно звільнив. Трупів, що лишилися на побойовищі, мали поховати мешканці Ладжижина. Та їх було стільки, що люди закинули копати могили й залишили їх, як каже Величко, — "верхоземному истлѣнію".

Поза боєм багато поляків згинувло підчас бунту в таборі — від німецьких куль, і підчас втечі — у хвилях Богу, чи таки з рук довколишнього населення.

Вістка про поразку під Батогом нагнала полякам неабиякого жаху. Брацлавський воевода, що ішов на підмогу Каліновському, довідавшись про розгром польського війська, втік аж до Глинян. Задніпровські полки, що йшли почерез Хвастів і Гончариху під Костянтинів, очікували розбитків війська Каліновського, міркуючи, що вістки, про бій були, може, пересадні. Та не недочекавшись таки ніяких частин, попали в паніку: "напав на них у полі страх, і один на одного глядячи, стали кидати й палити вози і те, хто що мав; навіть поживу, сукні і зброю" (Єрліч). Вони без нічого вирушили до Стоянова а звідти спішно розійшлися по домах.

Польська шляхта не лише, що спішно покидала Україну, але не задержувалася

навіть і в корінній Польщі. Багато маєтних і знатних людей виїхало тоді за кордон, рахуючися з загальним розвалом Польщі.

Ось декілька цікавих записок, вибраних із тогочасних польських джерел:

"Як Польша Польщею, не вдарив у неї грім страшніший" (Пам'ятник Лося).

"Великі страхи впали в тих країнах після розгрому так, що сила втікає за Вислу" (староста жидачівський Дзержек, у Грушевського: Історії України, т. IX, стор. 144).

"Була тривога велика в Польщі — так, що багато збиралося втікати з Польщі за границю" (Голінський).

"Ледве ці вістки розійшлися по Польщі, зараз повернувся той же колір обличчя, що з-під Корсуня. Скрізь великі втечі, нічого в гадках, крім Висли, а в інших — морські береги" (Твардовський).

Щоб якнебудь рятувати положення польський король скликав посполите рушення в Пйотркові поміж Краковом та Люблином. Таке рішення короля навело ще більшу паніку, бо всі здогадувалися, що король просто боїться збирати військо ближче до української границі.

А тим часом Хмельницький вирушив у сторону Волощини, натякаючи тим волоському господареві, що не заважається піти війною на нього, якщо той задумає протиставитися плянам гетьмана.

Хмельницький силою обставин хотів змусити Волощину до союзу з українською державою, — коли не добровільно, то збройним примусом. Волощина, досі на послугах польської політики, була дуже небезпечним сусідом для гетьмана, подібно як небезпечним сусідом була й Литва. Хмельницькому обі ці країни загрожували стратегічно, бо в разі їхнього збройного союзу з Польщею гетьман не міг би протиставитися їхньому наступові на обидва українські крила воєнного фронту. Навіть в разі нейтральності обох цих країн гетьман був змушений тримати на обох пограниччях сильну сторожу, а це не дозволяло використати всю українську збройну силу проти поляків і ослаблювало бойові сили української держави.

Підчас бою під Батогом Радзівіл, що мав у розпорядженні численну литовську армію, був у не надто приязних взаєминах з Польщею, і отже — тоді була одинока добра нагода для гетьмана притягнути на свою сторону волоського господаря Лупула, що був Радзівіловим зятем.

Намічений гетьманом шлюб Тимоша з дочкою Лупула — це не якась хвилева примха, як це стараються пояснити деякі історики. Саме у своїх далекосяжних державницьких замірах гетьман у подружжі Тимоша з Лупулівною бачив, одинокую розв'язку тривких добросусідських взаємин з Лупулом, розв'язку, скріплену посагом для України — Волощиною. Була це отже єдина можливість на постійно зв'язати спільними інтересами Волощину з Україною, а покищо на час війни з Польщею забезпечити собі ліве крило протипольського фронту.

Батіг незвичайно допоміг задумам гетьмана. Хмельницький простояв ще короткий час під Кам'янцем, забавляючися облогою, а насправді ж вів дипломатичні переговори з господарем. Хмельницький, не штурмуючи Кам'янця, вернувся назад і розпустив

змобілізоване військо по домах.

Ясно, що тут гетьмана зустрічають закиди, чому не використав жахливої паніки в Польщі та не рушив на захід, ставлячи, — як задумував, — граничні стовпи над Вислою. Та причиною повороту гетьмана була подія, що на довгий час спинила всі бойові дії і пересунула здійснювання державницьких плянів гетьмана в неznане майбутнє.

Це була пошесть, чорна смерть, "mors nigra", що тоді ширилася по всій Східній Європі з нестримною шкoрістю. Найбільше лютувала тоді ця пошесть на Покутті, в Галичині, Холмщині, на Волині й на Поділлі. По містах залишалося ледве по кільканадцятьоро живих людей, села вилюднювалися дочиста.

Серед таких обставин гетьман не міг тримати великого війська вкупі. Він мусів спиняти пошесть, заборонюючи мандрівки населення, що то, втікаючи перед смертю, переносило пошесть у незаражені ще околиці.

Татари шкoро покинули Україну і втекли на Крим, польське посполите рушення розбіглося. Поки не зникне пошесть, не було й гадки про якунебудь бойову дію. Завмерло все життя, відтяглося завершення державницьких плянів гетьмана.

Всеvладно панувала чорна смерть.

Шведський король Карл Густав (з гравюри в "Theatrum Europaeum" VII, 1663)

Висновки й заваження. Каліновський, укріплюючи табір над річкою, звернув фронт до Богу. Хмельницький наближався з другої сторони річки, то ж Каліновський був переконаний, що гетьман так розгорне свої сили, щоб перейти річку та приступом взяти польський табір. Це, згідно з міркуваннями Каліновського, було б можливе лише тоді, коли б Хмельницький справді мав намір розпочати бій. Та польські старшини схилилися до думки, що до бою не прийде, бо українські сили слабкі. Вони гадали, що самим табором спинять похід Тимоша на Волощину.

Згодом, довідавшись про злуку козацьких і ординських сил, прийшли до переконання, що бій неминучий. Але вони вважали свої становища дуже догідними, бо річка Бог незвичайно утруднювала б козацький наступ.

Поляки чомусь не думали про те, що Хмельницький зможе оточити польський табір та що вирішний бій відбудеться власне не від сторони річки. Тому не забезпечили табору ні від Ладижина, ні від гори Батога сторожовими відділами, ні не подбали й про відповідну розвідку, що могла б була повідомити Каліновського про справжні сили Хмельницького.

Одночасно ж Хмельницький наближається з ясно окресленим пляном. Гетьман навіть і не думає наступати від сторони річки. Він зразу застосовує маневр оточування. Одне українське крило боєм в'яже поляків від Ладижина, друге — від Батога. Головні вирішальні сили стоять у центрі — на горбах у лісі й чекають відповідного моменту, щоб вступити в бойову дію.

Таке діяння крилами дуже відтяжує головні українські сили. Поляки кидають кінні полки на фронт від Ладижина, а піхотні частини на другу сторону — від Батога, залишаючи центр табору майже без жодної бойової охорони. Каліновський не

сподівався, що козацька піхота є вже на задах його табору. Він був певний, що Хмельницький не рішиться переходити Богу на очах польського війська, а найвразливішим місцем уважав саме відтинок фронту від Ладижина, кудю вів шлях у Польщу або на Кам'янець. Захоплення цього фронту козацькими силами було б відтяло поляків від очікуваної допомоги польських полків і можливо від єдиного шляху відступу з-під Батого. Тому Каліновський звернув бачну увагу на цей фронт, вислав туди велику частину польських кінних сил, а тим послабив центр табору, даючи Тимошеві нагоду легко здобути перемогу.

Закінчивши маневр оточування, українське військо вдаряє на поляків у якнайдогіднішому моменті. Під впливом очевидного оточення з двох сторін та впертості Каліновського — серед польського війська зчиняється бунт, а з тим і втеча деяких кінних частин. Акція німецьких полків проти польської кінноти ще тільки поглиблює хаос і безрадість. До того ж Каліновський не звертає найменшої уваги на центр табору, вважаючи його за вповні безпечний відтинок фронту.

Положення поляків незavidне. Крім морального розвалу в самому таборі, послаблення в поляків спричинив ще й розподіл усіх сил на два протилежні фронти без відповідного зв'язку й можливості одноцільного командування.

Навпаки, положення українського війська якнайкраще. Два крила, зв'язуючи поляків боєм, цілковито відтяжують козацьку піхоту в лісі, що бачно чекає догідного моменту. У вирішнім пункті наступу — на центр табору — перевага українських сил безумовно запевнена.

Неочікувана поява козацьких сил на задах польського табору причинилась до повного заламання моралі польського війська. Вагу такого маневру знав Хмельницький якнайкраще, якщо його стосував постійно. Знали про те теж і всі визначні вожді світу. Наполеон, перебуваючи вже на острові св. Олени, так описував бій під Кастільйоне:

"Дивізія Серірієра в силі 5.000 людей одержала наказ маршувати цілу ніч і впасти досвіта на тили лівого крила Вурмзера. Вогонь цієї дивізії мав бути знаком щоб розпочати бій. **Від цього несподіваного наступу ми очікували великої моральної дії**".

Оточення противника завжди має на меті:

1. морально розкласти ворога,
2. утворити прірви або послаблення фронту (т. зв. порушення рівноваги фронту),
3. опанувати шляхи відступу.

Маневр Хмельницького привів до здійснення усіх оцих пунктів і після цього про вислід бою вже не могло бути ніяких сумнівів.

"Коли рівновага в ворога порушена, — все інше зайве", — пише Наполеон.

Вирішна маса повинна знаходитися так близько до ворога, щоб у докладно означеному часі могли вдарити скоро й несподівано. В бою під Батогом Хмельницький застосував і цю стратегічну засаду незвичайно точно, розташовуючи свій центр майже під самим польським табором — серед лісів і горбів.

Польський вождь Каліновський — не має ніякого авторитету в війську. В моменті

скрайньої небезпеки — мусить хоронитися перед власними людьми за плечі німецьких найманців, та й то ще в часі, коли до бою не прийшло, коли лише помічаються перші прояви оточення польського табору українським військом. Яка величезна різниця моральної стійкості обох військ, коли порівняти Батіг з далеко недогіднішим положенням українського війська під Берестечком.

А втім Хмельницький уміє застосувати досвід Берестецького бою у бойовій практиці. Цим разом не бачимо в ньому масовості, невишкolenих повстанчих відділів — черні, що не завжди вміє опанувати свої почування й настрої. Військо гетьмана під Батогом. — це чотири полки регулярної армії, які щодо своєї чисельності стоять далеко нижче від польського війська.

Не надто чисельне, але добірне військо — ось нова засада стратегії Хмельницького, засада, що сягає ще початків його повстання — Жовтих Вод і Корсуня.

До певної стратегічно окресленої межі численність війська конечна і дає чималу користь, зв'язану з енергією маси людського матеріалу. Але поза такою межею маса — втрачає свої додатні сторінки і назверх виходять усі негати́ви від оперування величезним і людським матеріалом.

Додержуючися меж такої чисельності в бою під Батогом, Хмельницький легко осягнув незвичайну справність маневру і докладність у виконванні пляну. Як розумів гетьман вагу оцих названих чинників бою, на це вказує організація його походу: "влегці", без таборів і зайвих обтяжень та врешті — докладно вичислена, без зайвої втрати цінного часу, зустріч із татарською ордою. І саме числова слабкість Хмельницького — це його сила, зовсім подібно, як в Олександра Македонського, — що теж дотримувався засади не численного, але добірного війська.

В самім бою яскраво виступають усі позитивні прикмети української піхоти; її цінність не меншає навіть у нічних діях. Бачимо, що перед наступом козацьких піхотних полків — не встоїться ніяка сила. А втім подібне запримітив теж і французький інженер Боплян підчас свого побуту в Україні в печатках XVII ст.

Зате наглядно виступає безрадість татарської кінноти в нічному бою. Вона настільки не почувається на силах, що навіть в обличчі перемоги українського війська не може рішитися на участь у бою.

Нічний бій під Батогом вказує на величезну бойову цінність українського війська. Мрією великих вождів завжди було таке військо, що не знає різниці поміж днем і ніччю.

Кир, використовуючи воєнні стратегічні науки свого батька Камбіза, промовляв до свого війська: "Мусите так використати ніч, як інші день". І таку прикмету — ідеал кожної армії — зустрічаємо в українському війську під Батогом.

Наполеон признавав, що в бою слід керуватися засадами стратегії Олександра Великого. І коли приглянемося до бойових акцій цього великого старовинного вождя, то помітимо, що всі великі полководці світу, — а серед них і наш гетьман, — користувалися тими самими засадами бою.

Особливо цікавий, порівняно з боєм під Батогом, це наступ Олександра Великого

над Граніком в 334 р. перед Хр.

У поході на Азію Олександр Великий натрапив на спротив перського війська: воно заступило йому шлях походу, розташувавшись табором за річкою Граніком. Укріпивши табір, перси очікували приходу Олександра.

Олександр рішив змірятися з числово сильнішими військами ворога. Він переходить річку своїм правим кінний крилом і в'яже ворога в тому місці енергійним боєм. В тому ж самому часі ліве Олександрове крило, здобувши теж переправу, наступає на персів з протилежної сторони.

Перська кіннота, що боронила обох крил, не могла встоятися, не зважаючи на підтримку всіх перських сил. Вона йде в розтіч перед зосередженими ударами лівого й правого Олександрового крила.

Покищо Олександр не використовує втечі перської кінноти якоюсь власною погонею. Зате він вдаряє головними силами піхоти й обома кінними крилами в центр табору, здобуває укріплення і врешті вирізує оточену з усіх сторін перську піхоту. Мало хто вийшов живим, лише дрібна горстка попала в полон.

Цікаво, що перед самим боєм один з-поміж найкращих полководців звернув увагу вождам перської армії, щоб покинули табір над Граніком і завернули в якесь догідніше місце. Та цієї поради, дивно подібної до поради Пшиємського, не послухали.

Маневр Хмельницького на оба крила доцільніший ніж маневр Олександра. Хмельницький переходить річку Бог подалі від польського табору і через те не має втрат; навпаки, несподівано навіть заскакує тим поляків. Олександр переходить річку перед самим перським табором, мабуть, змушений до того тереновими умовами, і тому мусів здобувати переправи аж боєм.

Втрати у Хмельницького і в Олександра незвичайно малі, знищення ж ворожого війська в обох однакове — цілковите. Хмельницький і Олександр знали, що ворожі вожді не доросли до своїх завдань та що війська — польське й перське — з морального погляду не стоять на відповідній висоті. Бій над Граніком відкрив Олександрові ворота в Азію, бій під Батогом віддавав в українські руки не лише цілу національну українську територію, але також усю Польщу й Волощину. Та Олександр не зустрів на своєму дальшому шляху такої жахливої перешкоди, як Хмельницький: "чорної смерті".

Коли порівняємо бої трьох найбільших вождів світу: Олександра Великого над Граніком, Богдана Хмельницького під Батогом і Наполеона в кампаніях 1806 і 1809 рр., то їхню стратегічну засаду бою можемо з'ясувати в трьох пунктах:

1. унерухомлення ворога передньою сторожею і зв'язання його вступним вогнем;
2. маневрування двома крилами;
3. удар центром у вирішному місці.

Ці три пункти це одна з клясичних засад стратегії бою. Як бачимо, поруч признаних європейською воєнною наукою двох клясичних вождів: Олександра й Наполеона — виринає з минулих віків третій клясик війни — гетьман всієї України Богдан Хмельницький.

ЛІТЕРАТУРА

Акты относящиеся к истории Западной России, тт. I-V. Акты относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею, тт. I-III, X; С.-Петербург 1861, 1863, 1864, 1878.

Андриевский А.: Материалы для истории Запорожья, изд... Антонович В. — Драгоманов М.: Исторические песни малорусского народа, т. II: Песни о борьбе с поляками, при Б. Хмельницком, Київ 1875.

Архив Юго-западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, ч. III: Акты о козаках, тт. I-VI, Київ 1863.

Багалеї Д.: Материалы для истории колонизации, и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии, 3 т., Сборник Историко-филологического общества при Харьковском университете, т. I., Харків.

Baranowski B.: Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego z 1648 r., Przegląd historyczny, t. 37, Варшава 1948.

de Beauplan Guillaume le Vasseur: Description d'Ukraine, Rouen (Руен) 1650, 1651, 1660, 1661.

don Bellunese Alberto Vimina: Storia delie guerre civile di Polonia... Венеція 1671.

Бойко І.: Переяславська рада та її історичне значення, Київ 1953.

Biaobocki Jan; Brat Tatar albo Liga wilcza z psem na gospodarza do czasow teraniejszych stosujca w roku 1651 miesica Listopada wydana przez...

: Odmiana postanowienia niestatecznej sfery kozackiej z wzruszeniem. pokoju od miesiaca Stycznia 1651 do Wrzenia 1651 widziana z dokonczaniem wieku nieodmienney pamici Janie Owieconeego niegdy Xicia Imci Jeremiego Michaa Korybuta Wiszniowieckiego przez urodz...wydana w Krakowie 1653.

Wachowski Szymon Dominik: Plantus Poloniae super ingenti suorum ciade a Cosacis rebellibus illata per Simonem Dominicum Wachowski conscriptus a. D. 1649.

Величко Самійло: Летопись событий в югозападной России в XVII веке, составил..., бывший канцелярист войска запорожского (1720), изд. Врем. комм. для разбора древних актов, I-IV, Київ 1848, 1851, 1855, 1864. (ориг. наголовок: Сказаніє о войнѣ козацкой зъ Поляками чрезъ Зъновія Богдана Хмельницкого, гетмана войскъ запорожскихъ, въ осми лѣтахъ точившейся, а до дванадцати лѣтъ у Поляковъ зъ иншими панствами провлекшойся, якою онъ Хмелницкій, при всесилной помощи божественной, зъ Козаками и Татарами отъ тяжкого ига лядского вибился и подъ високодержавное Пресвѣтлѣйшого монархи російского Алексія Михайловича владѣніе доброволнѣ поддался).

Vernadski G.: Bohdan, Hetman of Ukraine, Лондон 1942.

Wojcicki K. WL: Pamitniki do panowania Zygmunta III, Wladyslawa VI i Jana Kazimierza. Z rkopismu wyda..., 2 t., Варшава 1846.:

: Latopisiec Joachima Jerlicza albo kroniczka. Z rkopismu wyda..., Варшава 1853.

Воссоединение Украины с Россией, Документы и материалы, 3 т., Москва 1954,

[особливо т. 2 (1648-51) і 3 (1651-4)].

Hahn: Pospolite ruszenie wedug uchwa sejmikow ruskich XVI-XVIII — v., Львів 1928.

Hammer von Purgstall Joseph: Geschichte des Osmanischen Reiches, Bde 1-X. Pest 1827-35, 2 Ausg. Bde 1-4, Pest (Пешт) 1834-35.

Голобуцький В.: Богдан Хмельницький — великий син українського народу, Київ 1953;

: Россия и освободительная война украинского народа 1648-1654 годов, Вопросы истории 1954, 1, Москва.

Горбань Микола: Архів Коша Запорозької Січі як джерело до історії татарське — турецько — українських взаємин, "Червоний Схід" т. 6 (15), Харків 1931.

Горн М. В.: Классовая борьба крестьян западно-украинских земель в 1638-1648 годах, Вопросы истории 1954, 2. Москва.

Грабянка Григорій: Історія о дѣйствіяхъ презьльной и отъ начала поляковъ кравшой небывалой брани Богдана Хмелницкого гетмана запорожского съ поляки за найяснѣйшихъ королей полскихъ Владислава, потомъ Яна Казимира, въ року 1648 отпраоватися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмелницкого неоконченной, зъ рознихъ льтописцовъ и изъ Діаріуша, на той войнѣ писанного, въ градъ Гадячу трудомъ Григорія Грабянки собранная и самобытнихъ старожиловъ свидѣльстви утвержденная (1710), изд. Врем. ком. для разбора древнихъ актов, Київ 1854.

Греков Б. Д. (і інші): История СССР, т. 1, 2. видання, Москва 1948.

Грушевський. М.: Історія України-Руси, т. VIII, 2-3, т. IX, 1-2, т. X, Київ-Відень, 1922; Київ, 1928, 1931; 1937.

Gawroski Fr, R.: Sprawy i rzeczy ukraiskie.

Grabowski Ambrozy: Starozytnoci historyczne polskie. Z rkopisyw wyda..., 2 t., Краків 1840.

: Ojczyste spominki w pismach do dziejow dawnej Polski, Diaryusze, Relacye, Pamitniki i t. p., tudzie listy historyczne etc. 2 rkopismyw zebrane przez..., 2 t. Краків 1845.

Grondski Samuel: Historia belli cosacco-polonizi auctore Samuele Grondski de Grondi conscripta anno 1676 ex manuscriptis monumentis historiae hungaricae in lucern protulit Carolui Koppi in regla scientiarum universitate historiae profess. Pestini (Пешт), 1789,

Gyrka Olgierd: Liczebno Tataryw Krymskich i ich wojsk, Przeglđ Historyczno-Wojskowy, t. 8, Варшава, 1936.

Gyrski: Historia piechoty polskiej, Краків 1895.

: Historia jazdy polskiej, Краків 1894.

: Historia artylerii polskiej, Варшава 1902.

: O dziaaniach wojska koronnego. 1651 r., Biblioteka Warszawska, Варшава 1887.

Cellarii Regni Poloniae Descriptio, 1659.

Dyskurs jednego mionika ojczyzny naszej w ktryym si pokazuje dowodnie e z wieczna hab tego zacnego krylewstwa Pan Byg skara woysko nasze potne tego roku 1648.

Dziewanowski: Zarys dziejw uzbrojenia w Polsce, Варшава 1935.

Эварницкий Д.: История запорожских казаков, тт. I-III, Петербург 1895;

: Источники для истории запорожских казаков, изд..., тт. 1-11.

v. Engel Chr.: Geschichte der Ukraine, Галле 1796.

Jemioowski Mikoaj: Pamitniki Mikoaja Jemioowskiego towarzysza lekkiej chorgwi ziemianina wojewodztwa Bielskiego, Львів 1850.

Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины. Южная Русь I., Петербург, 1905;

: Из истории борьбы малорусского народа с поляками. Южная Русь II., Петербург 1905.

Жерела до історії України-Руси, вид. НТШ, тт. I-XXII, Львів.

Збірник: В 300-ліття Хмельниччини (1648-1948), ЗНТШ т. 156, Мюнхен 1948.

Zubrycki Dyonizy: Kronika miasta Lwowa, przez..., Львів 1844.

Источники малороссийской истории, "Чтения москов. общества ист. и др.", Москва 1858.

Каманин И.: Участие южно-русского населения в восстании Б. Хмельницкого, АЮЗР, ч. II, т. 4.

Kaminski: Historia sdownictwa wojskowego w dawnej Polsce, Варшава 1928.

Касименко А. К. (і інші): История Украинской ССР, т. I, Київ 1954.

Kwiatkowski Kajetan: Historia panowania kryla Wadysawa. IV, Варшава 1825.

Kitowicz Jendrzej: Opis obyczajow i zwyczajow za panowania Augusta III, w opracowaniu R. Pollaka, Biblioteka Narodowa 88, Вроцлав 1950.

Knot: Dzieje szkolnictwa wojskowego, Львів 1938.

Костомаров Н.: Богдан Хмельницкий, Собрание сочинений, тт. IX-XI, Петербург 1904 (укр. переклад: Руська Історична Бібліотека, тт. IX-XII, Тернопіль 1888-89).

Kochowski Wespazjan: Annalium Poloniae ab obitu Vladislavi IV. Climacteres scriptore Vespasiano a Kochowo Kochowski, 3 vol., Краків 1683, 1688, 1698.

Korzon T.: Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce, тт. I-III, Краків 1912, 2. wyd., Львів 1923.

Kojalowicz Albertus Vuik: De rebus anno 1648 et 1649 contra cosaccos zaporovios. Vilnae (Вильна) 1651.

Krajewski Micha: Dzieje panowania Jana Kazimierza od r. 1656 do jego abdykacji w r. 1668, 2 t., Варшава 1848.

Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года, с дополнением о запорожских козаках и приложениями, касающимися до сего описания, собранное из летописей польского и малороссийского журнала или записок генерала Гордона, Страленберга, шведского историка, из жизнеописания о государе Петре Великом архиепископом Феофаном и греком Антонием Катифором, фамильных записок и публичных указов 1789 г., "Чтения москов. общества ист. и др.", Москва 1848.

Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных его делах, собранное из разных историй иностранных: немецкой — Бишинга, французской — Шевалье, латинской — Безольди, и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского (1765), "Чтения москов. общества ист. и др.", Москва 1847.

Кримський А.: Студії з Криму, Київ 1930.

Крип'якевич Іван: Студії над державою Богдана Хмельницького, ЗНТШ 129-130, 134-5, 139-140, 147, 151, Львів 1920-1931.;

: Історія українського війська, ч. II, Львів 1935; 2. вид. Торонто 1953.

: Богдан Хмельницький — поборник возз'єднання України з Росією, Львів 1953.

Kubala: Szkice historyczne, I-VI, Львів 1880.

Kukiel Marian: Zarys historii wojskowosci w Polsce, wy d. 5, Лондон 1949.

Kuczyski: Tatarzy pod Zbaraem, Przegląd Historyczno-Wojskowy VIII.

Лазаревский А.: Черниговская летопись по новому списку (1587-1725), Приложение к "Киевской Старине" 1890 г., Материалы по истории, литературе и этнографии южной России, Київ 1890.

Lasocki: O Tatarach dr. Grki, Краків 1935.

Lesur Ch L.: Histoire des Kosaques, Париж 1812.

Linage de Vauciennes: L'origine vřritable du soulèvement des cosaques contre la Pologne, Париж: 1674.

Lipiski W.: Z dziejw Ukrainy, Краків 1912.

(Липинський В.): Україна на переломі 1657-59, Відень 1920.

Lobzynski Jan Dionizy: Epitome de rebus anno 1648 et 1649 contra zaporowianos cosacos in Polonia et Lithuania gestis a Joanne Dionisio Lobzynski, Viennae (Відень) 1653.

Манделькерн, д-р: Богдан Хмельницький, розказ єврея-сучасника о происшествіях на Украйне за 1648-1653 гг., 2 вид., Липськ (Ляйпціг) 1883 (оповідання Натана Гановера).

Марченко М.: Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр., Київ 1953.

Миллер И. С.: Освободительная война 1648-1654 гг. и польский народ, Вопросы истории 1954, 1, Москва.

Jakoba Michaowskiego wojskiego lubelskiego, a pyniej kasztelana bieckiego ksiga pamitnicza z dawnego rkopismu, bdcego wasnoci Ludwika hr. Morsztyna, wydana staraniem i nakadem C. K. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, Краків 1864.

Niemcewicz J. U. Zbir pamitnikw o dawnej Polsce, 6 t., Lipsk (Ляйпціг)

Neuer polnischer Florus das ist richtige und glaubwřrdige Erzehlung der blutigen Kriege so die jeztherrschende Majestdt in Polen — Кцнig Johannes Casimirus von Anbeginn seiner Regierung biss auf gegenwřrtigen Tag wiewol zu verschiedenen Zeiten mit den Cossacken, Tartaren, Russen, Schweden, Chur-Brandenburgischen und Siebenbřrgern gefřhrt, Нюрнберг 1666.

Новосельский А. А.: Борьба московского государства с татарами в первой половине XVII века, Москва-Ленінград 1948.

Окіншевич Лев: Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст., II: Рада старшин, Київ 1930.

Освецим Станислав: Дневник Станислава Освецима. Русский перевод, "Киевская Старина", 1882, 2, 5, 6-7, 11-12, Київ 1882.

Осипов К.: Богдан Хмельницький, 2. вид., Москва 1948.

Памятники, изданные Временною Киевскою комиссиею для разбора древних актов, 3 т., Київ 1845, 1846, 1852.

Pamitniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora: Historia o buntach Chmielnickiego, o wojnie z Tatarami, ze Szwedami i z Wgrami za kryla Wadysawa i Jana Kazimierza przez lat dwanacie krytko zebrana, ab anno 1647, anno 1648, Вроцлав 1842. (рос. переклад: Краткая история о бунтах Хмельницкого, "Чтения москов. общества ист. и др. рос.", Москва).

Пархоменко В.: До питання про татарсько-козацькі взаємини 16-18 в., "Східний Світ", т. 7-8, Харків 1929.

Joachimi Pastorii ab Hirtenberg: Historiae polonae plenioris partes duae, Dantisci (Гданськ), anno 1685;

: Bellum scythico-cosacicum seu de conjuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis Russiae contra regnum Poloniae ab invictissimo Rege Joanne Casimiro profligata. Narratio plenioris historiae opere prae-missa. Auctore Joachime Pastorio de Hirtemberg, Dantisci (Гданськ) 1652.

Petrow Al. — iteckij P.: Die Niederlage Bohdan Chmelnicki's bei Beresteczko am Flusse Styr 1651 in gleichzeitiger poetischer Bearbeitung, Archiv f. slav. Philologie II.

Петровський М.: Визвольна війна українського народу проти Польщі і приєднання України до Росії 1648-54, Київ 1939.

Pie o potrzebie z Tatory i Kozakami pod Beresteczkiem, 30 Junii 1651.

Повесть о том, что случилось на Украине с той поры, как она Литвою завладела, аж до смерти гетмана войска запорожского З. Б. Хмельницкого, "Чтения общества ист. и др. рос.", III, 5, Москва 1847.

Podgyrski August: Pomniki do dziejyw Polski wieku XVII, wyda..., 2 t., Вроцлав 1840.

Полное собрание русских летописей ("західньо-руські" літописи — т. XVII).

Поршнев Б. Ф.: К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов, Вопросы истории 1954, 5, Москва.

Pochodnia wojennej sawy J. o. Xicia Jeremia Michaa Wiszniowieckiego ze czterech czci zoona y w roku 1649 wystawiona.

Pritsak Omeljan: Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648), "Oriens" VI, 2, Ляйден 1953.

Przylcki Al.: Pamitniki o Koniecpolskich, wyda..., Львів 1842.

Radziwi Albrecht Stanisaw: Pamitniki Albrychta Stanisawa x. Radziwia kanclerza w. ks. Litewskiego. Wydane z rkopismu przez Edwarda Raczyńskiego, 2 t., Познань 1839.

Разин Е. А.: История военного искусства с древнейших времен до первой империалистической войны 1914-1918 гг., ч. 2, Москва 1940.

Raczyński Edward: Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora. Z rkopismu wyda..., 2 t., Познань 1840.

Relatio gloriosissimae expeditionis victoriosissimi progressus et faustissimae pacificationis cum hostibus serenissimi et potentissimi principis ac domini Johannis Casimiri regis Poloniae et Sveciae.

Relatio gloriosissimae victoriae principis ac domini Joannes Casimiri Poloniae et Sweciae regis potentissimi de chano crimensi rebellisque cosacis ei foederatis die 30 mensis Junii 1651 apud Beresteczko obtente, Varsoviae (Варшава).

Gründliche und denckwürdige Relation der neulichen Kosacken-Unruhen wider die Kron Polen unter Commando Gen. Chmielnicki als gen. Hauptmann Poltoraik-Kosaku Obristen und Krzywanos als vornemsten Hauptern der Kosacken, nach bewussten und zum theil selbst erfuhren Umstndn krtzlich verfasset durch einen namhaften Officier jedoch dabei des Friedens Liebhaber, 1649.

Rybarski: Skarb i pienidz za Jana Kazimierza, Michaa Korybuta i Jana III, Варшава 1939.

Ригельман Александр: Летописное повествование о Малой России и ее народе и о козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как то: черкасские или малороссийские, и запорожские и от них уже донские, а от них яицкие, что ныне уральские; гребенские, сибирские, волгские, терские, некрасовские и прочие козаки, как равно слободские полки, собрано и составлено чрез труды ген. — майора и кавалера... 1785, 1786, "Чтения москов. общества ист. и др.", Москва.

Rudawski Wawrzyniec Jan: Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV. ad pacem Oliuensem usque seu annales regnante Joanne Casimiro Polonarum Sveciaeque rege ab anno 1648 usque ad annum 1660 auctore Laurentio Joanne Rudawski equite polono ex manuscripto bibliothecae Zaiuscinnae edidit Laurentius Mizlerus, Varsoviae et Lipsiae (Варшава-Ляйпціг) 1755.

Самовидца летопись по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, "Краткого описания Малороссии" и "Собрания Исторического", изд. Временной Киев. комм. для разбора древ. актов", Київ 1878;

(абож — Бодянский О.: Летопись Самовидца о войнах Б. Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 г., "Чтения москов. общества ист. и др. рос." II, I.).

Сборник летописей, относящихся к истории Южном и Западной Руси, Київ 1888.

Skowski J.: Collectanea z dziejopisyw tureckich, 2 t., Варшава, 1824-5.

Слабченко М.: Малорусский полк в административном отношении, Одеса 1909;

: Соціально-правова організація Січі Запорозької. Паланкова організація. Праці Комісії для виучування історії зах. — руського та укр. права ВУАН, III, V, Київ 1927, 1929.

Смирнов В. Д.: Крымское Ханство под верховенством Отоманской Порты, Петербург 1887.

Смирнов Н. А.: Россия и Турция в 16-17 вв., 2 т., Москва 1946.

: Борьба русского и украинского народа против агрессии султанской Турции в XVII веке, Вопросы истории 1954, 3, Москва.

Собрание государственных грамот и договоров, 4 т., Москва 1813-28.

Soysal Abdullah Zihni: Z dziejyw Krymu, Варшава 1938;

: Jaryki krymskie z czasyw Jana Kazimierza, Варшава 1939.

Тwardowski Samuel: Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwa, potym Szwedami i z Wgry przez lat dwanacie za panowania Najjasniejszego Jana Kazimierza toczca si, na cztyry podzielona czci oyczyst muz od Samuela z Skrzypny Twardowskiego; Opus posthumum. Typis Collegii Calliensi (Каліш), 1681.

Theatri Europaei oder historischer Chronicken Beschreibung aller vor-nembsten und denckwѳrdigsten Geschichten, so sich hin und wieder in Europa, sonderlich im Reich Teutscher Nation von A... bis in A... begeben und zugetragen. Tomus VI (1647-50), VII (1651-7), Frankfurt am Main, 1652, 1663.

Tomkiewicz W.: Ksi Jeremi Wieniowiecki, Варшава 1933.

Український Архів, вид. ВУАН, т. I-IV, Київ.

Франко І.: Хмельницина 1648-1649 рр. у сучасних віршах, ЗНТШ т. 23-4. Львів 1898.

Fr: Obrona Zbaraa, Краків 1932.

Chrzszcz J. E.: Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w wietle uczstnika ytowodzkiej wyprawy.

Czermak: Polska musztra piesza (Z czasyw Jana Kazimierza), Львів 1893.

Szajnocha K.: Dwa lata dziejyw naszych, 1646-1648, t. I., Львів 1865.

Chevalier Pierre: Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne par Pierre Chevalier, conseiller du Roy en sa cour des Monnoyes, Париж 1663.

Spuler B.: Die goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502, Ляйпціг 1943.

Шуляковский Е. Г.: Участие белорусского народа в освободительной войне 1648-1654 годов, Вопросы истории 1954, 5, Москва.

Юркевич В.: Українська еміграція на Схід і заселення Слобідщини за Б. Хмельницького, Київ 1931.

Примітки

[1] Обозний у польському війську закладав военний табір, дбав про земляні укріплення тощо.

[2] Ранги подано за чергою — від найвищої до найнижчої.

[3] У XVIII от. він носив військову хоругву попереду відділу, що звався "надвірною хоругвою".

[4] Гетьманський бунчук із 1676 р. виглядав ось як: мичка кінського білого волосся, зверху обшита волосяним плетеним шнурком; держак закінчений вгорі мідяним позолоченим яблуком.

[5] Деякі польські джерела (Корзон) подають число українського війська під Збаражем у неправдоподібній висоті 460 000 люда. Кубалья подає, що окремі розвідувальні загони під Збаражем нараховували 30 000 люда. Ці цифри видимо перебільшені вдесятеро. Найбільші числом оперативні й нерозвідувальні загони склалися з 100-200 "старих" козаків і якої тисячі охотників. Повноцінну зброю мали

лише козаки.

[6] Цей відділ, як опісля виявилось, Хмельницький знищив дотла.

[7] Chrzyszcz J. E.: Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w wietle uczstnika otowodskiej wyprawy.

[8] Архив Юго-Западной России III, VI.

[9] Гурський подає 2346 гусарів і 11161 козаків.

[10] Кубаля за Осьвенцімом і далі — польські військові історики — подають, що на чолі цих хоругв стояв Я. Вишневецький і називають цю атаку "славною". Та виявилось, що ні атака не була така слава, ні Вишневецького там не було (Гурка).

[11] М. Маркевич: История Малороссии, 1842. Kubala: Szkice historyczne, I-VI.

[12] Грушевський: Історія України, том IX, 1, стор. 299. Такі описи знаходимо в багатьох тогочасних книжках, як і теж в Theatrum Europaeum.

[13] АЮЗР III, VI; ("Тиміш, син Хмельницького, — це незвичайна